

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВНЗ «УКРАЇНСЬКИЙ КАТОЛИЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ»

Гуманітарний факультет
Кафедра нової і новітньої історії України

Магістерська робота
ПЬОТР РАВИЧ: НАРИС ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ БІОГРАФІЇ

Студентки VI курсу
групи ГІС17/М
Уляни Кирчів

Науковий керівник:
доктор історичних наук, професор
Ярослав Грицак

Науковий консультант:
доктор філологічних наук
Зоя Копельман

Львів 2019

ЗМІСТ

ВСТУП	ст. 3
РОЗДІЛ I. Біографія	ст. 9
РОЗДІЛ II. «Кров неба»: автобіографічний роман про Голокост	
2.1. Сюжет	ст. 24
2.2. Аналіз	ст. 31
РОЗДІЛ III. Статті, передмови, інша літературна творчість	
3.1. Статті	ст. 41
3.2. Передмови	ст. 48
3.3. «Записки...»	ст. 56
ВИСНОВКИ	ст. 60
ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	ст. 61

ВСТУП

Мало хто знає про існування Пьотра Равича, 100-річчя від дня народження якого ми будемо відзначати у липні цього року. Однак його життєпис таки дуже вартує уваги. Польськомовний єврей, народжений у Львові, він зумів пережити жахи Голокосту, пройшовши через концентраційні табори, і стати одним із ранніх романістів Катастрофи, написавши твір, який удостоївся найвищої французької літературної нагороди для іноземців того часу — премії Рівароль. Разом із тим, навіть після переїзду до Франції він не втратив заангажування у справи Центрально-Східної Європи. Вбачаючи своїм єдиним покликанням літературну діяльність, Равич, все ж, не міг ігнорувати насильство, про яке воліли мовчати у Парижі.

Метою цієї роботи є на основі джерел відтворити справжній, реальний перебіг життя Пьотра Равича, а за допомогою аналізу його художніх творів та інших публікацій — проаналізувати позицію стосовно ключових історичних подій, дотичних до його біографії. І таким чином — заповнити прогалину у дослідженнях про певні інтелектуальні кола.

Колеги і друзі Равича залишили про нього низку свідчень, виражених у формі некрологів, літературних (в тому числі — автобіографічних) творів та власне спогадів. Вражаючими є розбіжності у цих свідченнях. Вони коливаються від незначних похибок до кардинально протилежних тверджень. Особливо загадковою аурою огорнутий період із 1941 по 1945 рік. Ситуація погіршується ще й тим, що саме цей проміжок часу якнайдетальніше описаний в автобіографічному романі Равича «Кров неба». А тому виникає велика спокуса сприйняти все, описане у цьому творі, за чисту монету, тобто як спогади про події, що їх пережив автор власною персоною. Зрештою, сам Равич у одному зі своїх пізніх інтерв'ю зізнався, що він залюбки користує із п'яти придуманих ним самим автобіографій. Таким чином, одним із завдань даної роботи буде простежити точки цих містифікацій та спробувати їх пояснити. Із ним нап'яму пов'язане наступне: прослідкувати артикуляцію ідентичностей

Пьотра Равича. Третім завданням стане проявити його позицію стосовно насильства в СРСР та вияснити причини, які спонукали його до написання дуже критичного твору про події 1968 року в Парижі. Зокрема, чи мав рацію Чеслов Мілош, висловивши тезу, що цей скептицизм викликаний пам'яттю про «небо, яке кривавить»¹. Увагу тут також буде приділено середовищу спілкування Равича.

Об'єктом даного дослідження є біографія Пьотра Равича, а **предметом** виступають його ідеї та судження, виражені за допомогою художнього роману та інших публікацій. **Хронологічні рамки** роботи охоплюють період життя Равича: з 1919 по 1982 рік.

Методологія інтелектуальної біографії залишається досі дуже нерозробленою, тому більшість дослідників, що працюють у цьому полі, самостійно надають перевагу методам, які їм видаються більш підходящими. У даному випадку я застосовую системний підхід. По-перше, доцільним інструментом у роботі з текстами видається герменевтика в інтерпретації Поля Рікера. Це передбачає сприйняття тексту як продукту творення і для його автора, і для читачів. Крім того, Рікер виділяє три головні етапи герменевтичного розуміння літературного твору:

1. Відносно об'єктивний аналіз цього тексту (можливість застосування структурального та семіотичного аналізу змісту і форми твору).
2. Процес читання (у ньому актуалізується світ тексту).
3. Екзистенційне та рефлексійне привласнення значення тексту.²

По-друге, за допомогою аналізу інтертекстуальності я намагаюся прослідкувати артикуляцію автором його ідентичностей. Тут мається на увазі, що, пишучи, автор інколи свідомо, а часто — несвідомо, акцентує на найважливіших для нього речах, відсилаючись до інших текстів і

¹ Miłosz, Czesław. Lepsze zabawy // Kultura (paryska), 1969, nr. 10/265. — str. 132-134

² Рікер П. Конфлікт інтерпретацій // Антологія світової літературно-критичної думки XX ст. За ред. М. Зубрицької / П. Рікер. — Львів : Літопис, 1996. — С. 227 – 228.

використовуючи ті чи інші метафори. Аналіз цих відсилок часто може дати неочікувані плоди для розуміння їх творця.

Зрештою, важливим є співвіднести результати, отримані від аналізу текстів, із аналізом середовища спілкування та тим, що воно із себе представляло. Це дозволяє розширити кут зору і краще зрозуміти взаємозв'язки між змістом написаного і групою людей, яка має вплив на автора.

Як уже було згадано вище, у своїй роботі я працюю із **поняттям ідентичностей**. При розгляді ідентичностей я маю на увазі, що вони не є чимось, раз і назавжди заданим наперед, успадкованим із дитинства, чи що головною (найважливішою) з усього списку ідентичностей є етнічна (або, в іншому варіанті, — національна). Це — теза, яка була поширена у гуманітарних науках у XIX і на початку XX ст., а у нас вона залишається живучою ще досі. Натомість підходом, який домінує у сучасній академічній науці, є розуміння соціальної конструйованості та змінюваності ідентичностей впродовж життя людини.

Особливо помітним конструйований характер ідентичностей є у групах, які внаслідок модернізаційних процесів — соціальних та інтелектуальних змін, зв'язаних із соціальною мобільністю, асиміляцією та поширенням ідеологій, — втратили зв'язок зі своїми традиційними етнічними групами, але водночас і не були прийняті в інші. Класичним прикладом є засимільовані євреї. Засимільовавшись, вони перестали бути релігійними іудеями, й релігійні іудеї більше не приймають їх за своїх. Але вони не приймаються іншими національностями: навіть якщо вони польськомовні євреї, польські націоналісти все одно сприймають їх як чужих, натомість українці (русини) трактують їх як поляків. У результаті ця група не має себе з ким ототожнювати, і через це єдине середовище, в якому вони можуть відчувати себе як свої - це світ високої культури або фахової академічної науки. Якщо ж виникає загроза їхньому існуванню, вони можуть приймати будь-яку ідентичність, яка збільшує їхні шанси на виживання. Питанням є, чи можна віднести Пьотра Равича до цієї групи.

Для написання даної роботи потрібно було використати декілька типів джерел, а саме:

1. Архівні матеріали, необхідні для відтворення біографії Пьотра Равича та його родини. Серед них, головним чином, — університетські відомості та анкети (архіви Львова) та документи із концтаборів (Яд Вашем).
2. Спогади та некрологи колег і друзів Равича, особистий щоденник Івана Лисяка-Рудницького³, листування (опубліковані та неопубліковані). Сюди ж я віднесла інтерв'ю та рецензії.
3. Тексти самого Пьотра Равича: художній (1961) і публіцистичний (1969) романи; низка статей у різних виданнях.

Станом на зараз не існує жодного повноцінного історичного дослідження, присвяченого Равичу. Із літератури про нього є в наявності праця «Engraved in Flesh. Piotr Rawicz and his novel Blood from the Sky» Ентоні Рудольфа⁴, який був знайомий із Равичем особисто. Однак ця невелика за обсягом книга (яка, до речі, витримала два видання: 1996 та 2007 років) містить мало не-загальнодоступної інформації та назагал присвячена більше літературному аналізу роману «Кров неба». Частково те саме можемо сказати і про збірник «Un ciel de sang et de cendres. Piotr Rawicz et la solitude du témoin»⁵, виданий в 2014 році у Франції. Його перевагами є, однак, розміщення, крім літературознавчих статей, ще й текстів, що належали перу Пьотра Равича (частини статей, передмови, і навіть деякі листи), декількох документів та фрагментів із творів інших письменників, у яких в більшій чи меншій мірі фігурує постать Равича.

У першій частині цієї роботи буде якнайдетальніше відтворено біографію Пьотра Равича, опираючись головним чином на джерельні матеріали: архівні

³ Щоденники Івана Лисяка-Рудницького, 1931-1970 (у друці). Скановані копії зберігаються в архіві Інститу історичних досліджень Львівського національного університету імені Івана Франка. Висловлюю подяку моему науковому керівникові проф. Ярослав Грицакові за надання цих щоденників.

⁴ Rudolf, Anthony. Engraved in Flesh: Piotr Rawicz and his novel Blood from the Sky. Menard Press, 1996 — 112 p.

⁵ Rosenman, Annie Dayan; Louwagie, Fransiska. Un ciel de sang et de cendres. Piotr Rawicz et la solitude du témoin, Kimé, 2013. — 475 p.

документи, спогади, щоденники та листи. Частково відтворені будуть також життєписи родичів та друзів Равича, для того, аби максимально зреконструювати середовище спілкування та можливе походження деяких ідей Равича.

За цим слідуватиме аналіз першого (автобіографічного) роману, що носить назву «Кров неба» (1961). Робота над романом проведена у декілька етапів. Спершу подається відображення реакції на цей твір: кількість, авторство та зміст рецензій, переклади ні інші мови, участь у конкурсах. Потім коротко переповідається сюжет роману. Це необхідно зробити, аби читач отримав бодай приблизне уявлення про характер цієї праці та бачив ґрунт для матеріалу, поданого у заключному підрозділі. Останнім етапом є, власне, герменевтичний аналіз роману. У ньому я намагаюся, по-перше, прослідкувати генезу деяких ідей чи уявлень Равича, а по-друге, і це головне, — проявити за допомогою цієї літературної творчості його світоглядні корені та самоідентифікації.

Третій розділ роботи присвячено аналізу публіцистики Пьотра Равича. Спершу аналізу піддаються його статті, опубліковані в різних виданнях у проміжок часу між прибуттям Равича до Парижа і аж до його смерті. Аналіз полягає у виділенні ключових тем, які Равич висвітлював, повторюваності та «наскрізності» цих мотивів. Зроблено також спробу пояснити причини циркуляції у його текстах тих чи інших тем. Після цього пропонується детальний розгляд передмов, які Равич писав до франкомовних видань творів інших авторів. Важливість цього аналізу визначається як тим, що цих передмов є дуже мала кількість (всього п'ять), так і тим, що із цього випливає: Пьотр Равич писав передмови лише до тих книжок, які були важливими для нього самого. Останнім став аналіз другого, публіцистичного роману Равича («Записки контрреволюціонера, або 3 похмілля», 1969 р.). Цей твір — дуже критичний погляд на події травня 1968 року в Парижі. Важливо, що він був поодиноким бунтівним голосом у вирі захоплення. Це вже явно поміщає його в одну площину із цілим пластом інтелектуалів того часу, про що уже було згадано вище.

РОЗДІЛ І БІОГРАФІЯ

Пьотр Генрик Равич народився 12 липня 1919 року в засимільованій єврейській родині Соломона Равича та Гелени Сабіни Маєрович у Львові⁶. Хоча його сім'я була нерелігійною, однак у ній добре знали, що означає єврейство у зв'язку з традицією⁷. Цікавим є вибір імені для Пьотра: по-перше, 12 липня є днем святих апостолів Петра і Павла у православній та греко-католицькій традиціях. По-друге, у 1919 році ця дата випала на суботу, у яку читалася з Тори глава Балак книги Бамідбар (Числа 22:2-25:9), наприкінці якої Пінхас шляхом вбивства рятує євреїв від гніву Всевишнього. Також наступна після цієї субота є днем читання глави Пінхас (Числа 25:10-30:1). В свою чергу, ім'я Пінхас є єврейським відповідником імені Петро. По-третє, у римо-католицькій традиції 12 липня є одним із днів, у які відзначаються іменини Генрика.

Ймовірно, батько Пьотра, Соломон Равич, народжений у 1878, спершу працював адвокатом у Москві, а під час революції втік до Львова⁸, де продовжив адвокатську практику та мав власну канцелярію на вул. Міцкевича (тепер — Листопадового Чину), у будинку, в якому, власне, і проживала сім'я Равичів. Він був членом Львівської палати адвокатів та брав активну участь у діяльності єврейських общинних та благодійних організацій міста⁹. За словами Пьотра, його батько належав до кола російсько-польських інтелектуалів єврейського походження¹⁰. Після приходу радянської влади Соломон Равич став завідувачем 6-ї юридичної консультації м. Львова¹¹. Ентоні Рудольф,

⁶ Засимільованою родину Равичів називає Анна Чарковська, див. Anna Ciarkowska. Rozdział 4: „Słowa rozlązają się jak wszy”. Piotr Rawicz – pisarz na krawędzi tekstu // Strategie twórcze w działaniu: C Z E Ś Ć II. Strategie interpretacyjne w kontekście procesu twórczego / red. Grażyna Habrajska, Joanna Ślósarska. — Primum Verbum, 2016. — Str. 191-200.

⁷ Куперштейн, Лейб. Встречи с Пётром Равичем, миллионером страданий. Пер. с иврита Зои Копельман // Газета Давар, 29 мая 1970 г., — стр. 8

⁸ Graf Von Schwerin, Christoph. Piotr Rawicz // Twórczość, 1998, nr.6/631. — str. 145-149

⁹ Rudolf, Anthony. Engraved in Flesh: Piotr Rawicz and his novel Blood from the Sky. Menard Press, 1996 — p. 64

¹⁰ Куперштейн, Лейб. Встречи с Пётром Равичем, миллионером страданий. Пер. с иврита Зои Копельман // Газета Давар, 29 мая 1970 г., — стр. 8

¹¹ Архів Львівського університету, Ф. Р-119. Оп. 1. Спр. 3113, арк. 10

посилаючись на Сергія Кравцова, пише і про те, що радянський документ 1945 року, який стосувався єврейських сімей, вбитих нацистами, та був представлений як доказ у судовій справі про військові злочини, був підписаний Соломоном Равичем¹². Того ж 1945 року він фігурує у списку євреїв, що пережили Голокост¹³, а між 1945 і 1949 американська організація Joint згадує Соломона Равича у переліку юристів-євреїв на території Польщі¹⁴. Згідно з останнім, у той час він проживав у Кракові за адресою вул. Словацького, 28/8, де у той самий час мешкали Пётр Равич та його партнерка Анна Явич, студенти Ягеллонського університету¹⁵.

Про матір Пётра не відомо майже нічого. Окрім хіба того, що вона, за словами самого Равича, була «яскраво вираженого художнього складу» та виховувалася у французькій культурі¹⁶. За деякими спогадами, вона також була поетесою і навіть добре публікувалася (під псевдонімом). Однак ніяких відомостей про її долю ні під час, ні після війни, немає.

Пётр був наймолодшою дитиною у сім'ї. Його брат Мар'ян та сестра Стефа емігрували ще до початку війни. Мар'ян Леон Равич Масрович, народжений 23 жовтня 1908 року, студіював образотворче мистецтво та графіку спершу у Львові, а згодом — у Кракові та Ляйпцігу. У 1929 він переїхав до Іспанії, де, разом із Мауріціо Амстером, розробляв обкладинки для найпопулярніших видань того часу. Під час Громадянської війни Маріано Равич працював на Міністерство пропаганди на стороні республіканців, малюючи плакати та брошури. Після війни був засуджений на довічне ув'язнення. У жовтні 1945 він все ще перебував у в'язниці для політичних в'язнів San Miguel de los Reyes у Валенсії, однак згодом його було звільнено і

¹² Rudolf, Anthony. Engraved in Flesh: Piotr Rawicz and his novel Blood from the Sky. Menard Press, 1996 — p. 64

¹³ Register of Jewish Survivors II. List of Jews in Poland (58.000 Names). Published by the Jewish Agency for Palestine Search Bureau for Missing Relatives. Jerusalem, 1945 — p. 214

¹⁴ Records of the American Joint Distribution Committee: Warsaw Office, 1945-1949. List of names of Jewish lawyers, with addresses. Item ID: 2494937, Folder Number 2427, - p. 2

¹⁵ Records of the American Joint Distribution Committee: Warsaw Office, 1945-1949. Wojewódzki Komitet Żydowski w Krakowie, Koło Studentów. Do Dyrektora Jointu Mr. Williama Beina, od 15.3.1947

¹⁶ Куперштейн, Лейб. Встречи с Пётром Равичем, миллионером страданий. Пер. с иврита Зои Копельман // Газета Давар, 29 мая 1970 г., — стр. 8

21 квітня 1947 року він відправився до Чилі кораблем «Мис Доброї Надії»¹⁷. До кінця свого життя у 1974 викладав типографію у Католицькому університеті в Сантьяго.

Що ж стосується сестри Стефи, то в університетській автобіографії 1940 року Пьотр згадує, що вона проживає у Франції¹⁸. Невідомо, якою була її подальша доля, але у 1949-1951 роках вона ще мешкала на півдні Франції, а Пьотр їй матеріально допомагав¹⁹. Також можна припустити, що вона була присутньою на похороні Пьотра. Принаймні, про це згадує Данило Кіш у своїй автобіографічній повісті²⁰.

У 1925-1929 Пьотр Равич навчався у народній школі²¹, а потім — у III гімназії давньокласичного типу ім. Короля Баторія²². Своїми найближчими друзями він вважав українців за походженням, і навіть свою першу поему Равич написав українською мовою²³. 25 травня 1937 року він здав матуру (іспит зрілості)²⁴. І того ж року поступив до Львівського університету на юридичний факультет²⁵, де, однак, провчився лише один семестр²⁶.

У той же рік туди поступив Іван Лисяк-Рудницький. Невідомо достеменно, коли саме вони познайомилися (а скоріше за все — ще раніше), але із Пьотром у них були близькі стосунки. Першим доказом цього може послужити вже той факт, що через багато років І. Лисяк-Рудницький присвятив своє есе про українсько-єврейські стосунки «Петрові Равичу, товаришеві моєї молодості»²⁷. По-друге, у листі за 1967 рік він згадує, що був хрещеним

¹⁷ Records of the American Joint Distribution Committee: Jewish Displaced Persons and Refugee Cards, 1943-1959. Rawicz Mariano, 5409. — p. 164

¹⁸ Архів Львівського університету, Ф. Р-119. Оп. 1, Спр. 3649, арк. 2.

¹⁹ Щоденники Івана Лисяка-Рудницького, записи за 19.07.1949 та 29.05.1951.

²⁰ Danilo Kiš. Youri Goletz. La Règle du jeu, 9(1993)

²¹ Архів Львівського університету, Ф. Р-119. Оп. 1, Спр. 3649, арк. 2

²² Wykaz uczniow w roku szkolnym 1929/1930, Klasa I // Sprawozdanie Dyrekcji Panstwowego III. Gimnazjum im. Krola Stefana Batorego we Lwowie za rok szkolny 1929/1930. Nakladem Dyrekcji Gimnazjum i kola rodzicielskiego. Drukiem St. Kublera we Lwowie, pl. Marjacki 4. Lwow 1930, — str. 42

²³ Куперштейн, Лейб. Встречи с Пётром Равичем, миллионером страданий. Пер. с иврита Зои Копельман // Газета Давар, 29 мая 1970 г., — стр. 8

²⁴ Архів Львівського університету, Ф. Р-119. Оп. 1, Спр. 3649, арк. 2

²⁵ Державний архів Львівської області (далі — ДАЛО), Ф. 26, оп. 15, спр. 298, арк. 155 (497)

²⁶ Архів Львівського університету, Ф. Р-119. Оп. 1. Спр. 3134, арк. 230

²⁷ Див.: Лисяк-Рудницький, Іван. Українські відповіді на єврейське питання // Історичні есе. В 2-х томах. Том 1 — К.: Основи, 1994. — с. 115-135

батьком Равича²⁸. А отже, очевидно, Пётр вихрещувався десь у період до кінця 1939 року, на що важливо звернути увагу, особливо — з огляду на другу половину його життя. По-третє, свого сина І. Лисяк-Рудницький назвав Петром саме у честь Пьотра Равича. Окрім того, вони постійно, хоч і з перервами, наживо та у листах, спілкувалися один із одним в часи після переїзду Равича у Париж, про що Лисяк-Рудницький залишив чимало записів у своєму особистому щоденнику.

Як уже було згадано, Равич провчився на праві один семестр. 7 січня 1938 року в Університеті після довгих суперечок підтримали впровадження «лавкового гетта», а ректор С. Кульчинський на знак протесту подав у відставку. За словами самого Пьотра, «два роки по матурі, (1937-1939) я як єврей з огляду на відомі відносини та умови праці на університеті, — не міг студіювати»²⁹. Тож у цей період свого життя він давав приватні лекції та вивчав іноземні мови.

Одним із учнів Равича став нащадок династії цадиків із Белза, Авраам Еншель Рокеах³⁰ (першим носієм цього прізвища був Елазар бен Єгуда з Вормса, ранній каббалістичний автор у Північній Європі³¹, який написав книгу «Таємниці таїнств», де описав складний магичний ритуал створення із глини людиноподібної істоти, що стала називатися Големом³²). Рокеах навчався у ешиві «Хохмей Люблін» і готувався екстерном, щоби здавати іспит на атестат зрілості, тому щодня приходив до Пьотра додому, аби той навчав його латині та давньогрецькій³³. За цю послугу він вивчав із Равичем юдаїзм, і вони разом розбирали розділи Талмуду і книги «Зоар»³⁴ (головна книга середньовічної

²⁸ The University of Alberta Archives. Accession no 84-1555. Dr. Ivan Rudnytsky Personal Papers, 1940-1984, file 786.

²⁹ Архів Львівського університету, Ф. Р-119. Оп. 1, Спр. 3649, арк. 2

³⁰ Куперштейн, Лейб. Встречи с Пётром Равичем, миллионером страданий. Пер. с иврита Зои Копельман // Газета Давар, 29 мая 1970 г., — стр. 8

³¹ Guggenheimer, Heinrich W. and Eva H. Jewish Family Names and Their Origins: An Etymological Dictionary. KTAV Publishing House, Inc., 1992. — p. 636.

³² Borzymińska, Zofia. Eleazar ben Jehuda ben Kalonymos z Wormacji // Polski Słownik Judaistyczny [Електронний ресурс]. — Режим доступу:

http://www.jhi.pl/psj/Eleazar_ben_Jehuda_ben_Kalonymos_z_Wormacji

³³ Куперштейн, Лейб. Встречи с Пётром Равичем, миллионером страданий. Пер. с иврита Зои Копельман // Газета Давар, 29 мая 1970 г., — стр. 8

³⁴ Там само.

єврейської містики, що трактує П'ятикнижжя у термінах вчення, яке називається каббалою). Єврейському письму Равич навчався раніше — для цього у нього був «раббі» ще в учнівські роки³⁵.

Наказом ректора від 1 лютого 1940 року Петра Равича було зараховано студентом I курсу орієнталістики філологічного факультету³⁶. У життєписі, доданому до свідоцтва зрілості, вказані мови, якими Пьотр володів на той момент: «Знаю: українську, польську, єврейську, німецьку та французьку мови. — Читаю по російськи, по еспанськи, по латині та по старо-грецьки»³⁷.

Студії орієнталістики включали в себе курси літературознавства, компаративного релігієзнавства та східних мов³⁸. Прикметно, що у той час на філологічному факультеті працювала ціла плеяда найкращих фахівців, серед яких на особливу увагу заслуговує завідувач кафедри західних літератур (та від січня 1940 — заступник декана) Михайло Рудницький³⁹. Рудницький володів десятима мовами та мав за плечима складну і цікаву біографію. А окрім того, він був одним із найкращих спеціалістів-літературознавців і літературним критиком. Не було би дивним припустити, що саме від нього Пьотр Равич міг почерпнути своє непересічно глибоке знання української літератури⁴⁰. Доказом того, що вони принаймні були доволі близькими, може послужити лист Івана Лисяка-Рудницького до Равича, датований 7 травня 1965 року, в якому він пише: «Тебе буде цікавити, що недавно я дістав від Михайла Р. кілька його нових книжок з дарчими написами. Він передав їх через одного польського історика з Варшави, що з ним обмінююся книжками. Згідно з інформаціями, Михайло добре тримається та користується загальною пошаною»⁴¹.

³⁵ Там само.

³⁶ Архів Львівського університету, Ф. Р-119. Оп. 1, арк. 60

³⁷ Архів Львівського університету, Ф. Р-119. Оп. 1, Спр. 3649, арк. 2

³⁸ Rudolf, Anthony. Engraved in Flesh: Piotr Rawicz and his novel Blood from the Sky. Menard Press, 1996 — p. 65

³⁹ Архів Львівського університету, Ф. Р-119. Оп. 1, Спр. 3687, арк. 39

⁴⁰ Rawicz, Piotr. Blood from the Sky. Tr. by Peter Wiles. New Heaven & London: Yale University Press, 2003. — p.288-291

⁴¹ The University of Alberta Archives. Accession no 84-1555. Dr. Ivan Rudnytsky Personal Papers, 1940-1984, file 780.

Найімовірніше, що в 1939 році Пьотр познайомився і зі своєю майбутньою дружиною, яка саме приїхала на навчання до Львова. Справжнім, даним при народженні, іменем Анни Явич (Д'Астре) було Ревека. Вона народилася 8 червня 1922 року в м. Дисні Віленської області, у родині Якуба і Діни Явичів⁴². За спогадами Чеслава Мілоша, її родина походила з містечка Друя (тепер — Браславський район Вітебської області) — колишньої власності родини Мілошів, що раніше належала Сапігам⁴³. Батько Ребеки, народжений у 1883 р. в Прозороках Дисненського повіту, вивчився, і в 1931 році отримав диплом магістра-заготовщика⁴⁴. Після трьох років єврейської школи Ревека Явич спромоглася вступити у гімназію, виявляючи надзвичайні здібності до навчання. У 1932 помер її батько. Матері (без фаху) доводилося тяжко працювати та заробляти дрібною торгівлею, аби утримувати трьох своїх дітей (віком 9, 6 і 5 років). Ревека, зважаючи на бідність і непересічні успіхи, користувалася чималими пільгами. Крім того, невдовзі вона почала заробляти ще й репетиторством, і, таким чином, змогла сама оплачувати своє навчання і фінансово допомагати матері⁴⁵.

У 1937 році вона вступила до гуманітарного ліцею у Вільні, який закінчила з оцінкою «дуже добре» у 1939 р.⁴⁶ Змушена допомагати сім'ї, вона вирішила подати документи на медичний факультет Віленського університету⁴⁷. Однак, впевнившись у тому, що її мама і сестри зможуть знайти собі роботу, вона переїжджає та вступає на французьку філологію до Львівського університету⁴⁸. У цей час вона проживає на вул. Клепарівській, 12, кв. 10, де орендує спальне місце на кухні⁴⁹. За одним зі свідчень, у часі радянської окупації Львова Анна (Ревека) проживала у домі Равичів, а коли

⁴² Архів Львівського університету, Ф. 119. Оп. 1, Спр. 3049, арк. 1

⁴³ Czesław Miłosz. D'Astrée, Anka // Abecadło. Wydawnictwo Literackie, Kraków 2001, str. 106.

⁴⁴ Архів Львівського університету, Ф. 119. Оп. 1, Спр. 3049.

⁴⁵ Архів Львівського університету, Ф. 119. Оп. 1, Спр. 3049, арк. 3

⁴⁶ Архів Львівського університету, Ф. 119. Оп. 1, Спр. 3049, арк. 3

⁴⁷ там само.

⁴⁸ Архів Львівського університету, Ф. 119. Оп. 1, Спр. 3049

⁴⁹ Архів Львівського університету, Ф. 119. Оп. 1, Спр. 3049, арк. 5

після вступу німецьких військ вони вирішили покинути місто, то батьки близького друга їхньої сім'ї дали їм золотих монет⁵⁰.

Найменш відомим та зрозумілим періодом у житті Пьотра є час між 1941 та 1945 роками. Зважаючи на те, що згодом він напише автобіографічний роман⁵¹, є велика спокуса прийняти на віру більшість із того, про що він писав у цьому творі. Ситуацію погіршує також те, що друзі та колеги Равича у своїх спогадах дають різні, а часом — і такі, що суперечать одне одному, свідчення про цей період у його житті.

Із документів же відомо достеменно, що від вересня 1941 до вересня 1942 року Пьотр Равич перебував у Львівському гетто. Згодом (від жовтня 1942 до січня 1943 року) він перебував у в'язниці гестапо в Саноку⁵², звідки його було переправлено до тюрми у Тарнові (9 лютого)⁵³, а звідти вже, 16 лютого⁵⁴, — в концентраційний табір Аушвіц-Біркенау. Від 19 до 27 березня 1943 року він перебував у шпиталі на території табору⁵⁵. У вересні 1944 р. його перевезли до табору Ляйтмеріц⁵⁶, де він працював перекладачем⁵⁷ на заводі по виготовленню пропеллерів до літаків аж до звільнення у травні 1945 року, про що він написав детальне свідчення⁵⁸. До вересня 1944 року Пьотр Равич фігурує у документах як Юрій Босак, народжений 4 серпня 1920 у Сопотині⁵⁹, політичний цивільно-робочий в'язень⁶⁰. Польська національність Юрія Босака вказана лише в одному документі, датованому 1955 роком⁶¹, у решті відомостей такі дані взагалі є відсутніми. На цьому важливо зацентувати, оскільки у всіх без винятку спогадах ідеться про те, що Равич перебував в Аушвіці як українець. Також це є одним із ключових епізодів його автобіографічного роману, де

⁵⁰ Rudolf, Anthony. *Engraved in Flesh: Piotr Rawicz and his novel Blood from the Sky*. Menard Press, 2007 — p. 62.

⁵¹ Rawicz, Piotr. *Le sang du ciel*. Paris: Gallimard, 1961, 284 p.

⁵² Yad Vashem Archives. Doc. No. 99094811

⁵³ Yad Vashem Archives. Doc. No. 99094814

⁵⁴ Yad Vashem Archives. Doc. No. 99094814

⁵⁵ Yad Vashem Archives. Certificate of Incarceration № 53350. Doc. No. 99094816

⁵⁶ Yad Vashem Archives. Doc. No. 99094811

⁵⁷ Щоденники Івана Лисяка-Рудницького, записи за 1.04.1949ю

⁵⁸ Yad Vashem Archives. Record group: O-62; File number: 95, 3p.

⁵⁹ Yad Vashem Archives. Doc. No. 10832161

⁶⁰ Yad Vashem Archives. Certificate of Incarceration № 53350. Doc. No. 99094816

⁶¹ Yad Vashem Archives. Doc. No. 99094816

головний герой на допиті у поліції доводить, що він є ні не євреєм, ні не поляком, а саме українським патріотом⁶².

Як уже було згадано, цей період його життя є оповитим таємницею, а спогади друзів — вражають розмаїтістю. За однією з версій, після вступу німецьких військ до Львова Пьотр Равич став свідком екстермінації єврейського населення міста, а сам — вижив за допомогою українських документів. Його арештували у потязі на маршруті Закопане-Краків-Львів (з якого Анні вдалося втекти) та у березні 1943 року відправили до Аушвіца як українця⁶³. Згідно з іншим свідченням, Пьотра у 1940 році було призвано до Червоної Армії, а після німецького вторгнення — арештовано. Він завбачливо виготовив собі польські документи і спокійно жив, поки (якось) не потрапив до Аушвіца, де довго перебував у тифозному бараці, звідки його переселили через підозри у шпіонажі (бо він знав німецьку і постійно щось писав). Пьотр залишив табір під іменем Петра Геллера (українця), виживши завдяки своїм знанням мов. Після цього жив з Анною в Санокі під Львовом, але, арештований на вокзалі Кракова, потрапив до Біркенау, де виконував неважкі роботи, в тому числі — працював на кухні⁶⁴. Ще один друг Равича пише, що перед арештом у Закопаному в 1942 році Пьотр і Анка впродовж року подорожували у цій місцевості, маючи при собі фальшиві документи. У Пьотра в куртці була зашита мезуза, про що він придумав історію, нібито купив цю куртку на чорному ринку. У 1942 чи 1943 році його відправили до Аушвіца як українця з Києва (що було дуже незвичним). Окрім того, він мав зі собою медичну довідку, яка пояснювала його обрізання. У таборі він переживав екстремальні сексуальні пригоди (в тому числі він розказував про свої стосунки із дружиною офіцера СС)⁶⁵. Ця версія є найбільш подібною до того, про що Пьотр Равич писав у своєму романі, крім місць, де автор (Ентоні Рудольф)

⁶² Rawicz, Piotr. *Blood from the Sky*. Tr. by Peter Wiles. New Heaven & London: Yale University Press, 2003. — p.288-291

⁶³ Katz Hewetson, Janina. Piotr Rawicz, pisarz zapomniany // *Kultura* (paryska), 1990, nr. 3/510. — str. 125.

⁶⁴ Graf Von Schwerin, Christoph. Piotr Rawicz // *Twórczość*, 1998, nr.6/631. — str. 146-147.

⁶⁵ Rudolf, Anthony. *Engraved in Flesh: Piotr Rawicz and his novel Blood from the Sky*. Menard Press, 2007 — p. 76-77.

акцентує на розбіжностях історії з «Крові неба» та реальності (наприклад, він говорить про те, що насправді історії з перевіркою «українськості» Пьотра за допомогою літератури не було⁶⁶). Зрештою, Іван Лисяк-Рудницький теж записав собі, що Пьотр Равич перебував в Аушвіці як українець, а його справжньої національності так і не викрили, попри сильні побої та інші види знущань⁶⁷.

Після 1945 Пьотр замешкав разом зі своєю партнеркою Анною та батьком у Кракові. Із 1946 — навчався у Ягеллонському університеті (у вступній анкеті вказаний одразу третій курс⁶⁸) за спеціальністю «орієнталістика», отримуючи стипендію та паралельно підробляючи⁶⁹. Також числився членом молодіжного відділення Центрального комітету євреїв у Польщі (разом із Анною) та Об'єднання колишніх політичних в'язнів⁷⁰.

У 1947 Анна Явич та Пьотр Равич, студенти відповідно V та IV курсів гуманітарного факультету Ягеллонського університету, стали стипендіатами Французького уряду та виїхали на подальше навчання до Сорбонни. У листі-проханні про фінансову допомогу, датованому 15 березня 1947 року та адресованому директорові польської філії «Джойнту» Вільямові Бейну, про Анну та Пьотра вказано багато недостовірної інформації, метою якої є викликати співчуття та збільшити шанси на отримання фінансування. Зокрема, там ідеться про те, що обоє стипендіатів були в'язнями німецьких таборів смерті, а їх родини було повністю винищено⁷¹, хоча всі інші джерела вказують на те, що Анні вдалося уникнути арештів, а Соломон Равич, батько Пьотра, фігурує у повоєнних списках того-таки «Джойнту». Зважаючи, однак, на те, що авторами листа були не самі Пьотр та Анна, а члени врядування студентського

⁶⁶ Ibid., p. 76.

⁶⁷ Щоденники Івана Лисяка-Рудницького, записи за 1.04.1949

⁶⁸ Archiwum Uniwersytetu Jagiellonskiego. Rawicz Piotr do Pana Dziekana Wydziału humanistycznego Uniw. Jagiell. 26.9.1946

⁶⁹ Archiwum Uniwersytetu Jagiellonskiego. Karta indywidualna dla słuchaczy szkół wyższych / Rawicz Piotr, student, rok akademicki 1946/47

⁷⁰ Archiwum ŻIH. Ankieta/ Rawicz Piotr/ Koło Studentów przy Wydziale Młodzieżowym

⁷¹ Records of the American Joint Distribution Committee: Warsaw Office, 1945-1949. Wojewódski Komitet Żydowski w Krakowie, Koło Studentów. Do Dyrektora Jointu Mr. Williama Beina, od 15.3.1947.

об'єднання євреїв, то важко сказати, з чиєї саме ініціативи (чи непоінформованості) відбувався обман.

У Франції, отже, вони обоє отримували стипендію, яку втратили навесні 1949 р., і тоді Пьотр почав працювати на ПАП (Polska Agencja Prasowa), щоденно посилаючи новини та публікуючи статті у польській пресі під французьким псевдонімом⁷². Цей доволі тривалий епізод вартує подальшого роз'яснення. Сам по собі він був людиною радше аполітичною. Його близький друг, І. Лисяк-Рудницький, писав про Равича у цій ситуації: «Комуністом він ніколи не був. Він внутрішньо типовий індивідуаліст, може навіть анархіст, скептик в інтелектуальних справах, морально винятково порядна людина (без ніякої «мораліни»). Власне кажучи, до політичних питань ніколи не мав особистого відношення, він радше літератор і естет»⁷³. На думку Лисяка-Рудницького, саме це дозволило Равичу прийняти таку роботу і сприймати її радше як просто можливість заробітку, необхідного для того, аби утримувати себе, Анну, та фінансово допомагати батькові у Кракові і сестрі на півдні Франції. Але водночас ця праця і допомогла йому стати «рішучим антикомуністом»⁷⁴.

Пьотр підтримував близькі стосунки з польським творчим середовищем, особливо — паризької «Культури». Приятелював із Адольфом Рудницьким та Юзефом Чапським, листувався зі Славомиром Мрожеком⁷⁵. У 1948 році завдяки запрошенню Фондації Форда отримав змогу провести декілька тижнів у Берліні⁷⁶. Потім, однак, навіть попри те, що він отримував репараційну фінансову допомогу, Пьотр змушений був заробляти гроші, працюючи таксистом та займаючись продажами м'яса до Німеччини. Що стосується останнього, то із цим підробітком комічно пов'язана історія знайомства із

⁷² Щоденники Івана Лисяка-Рудницького, записи за 18.07.1949

⁷³ Там само.

⁷⁴ Там само.

⁷⁵ Anna Ciarkowska. Rozdział 4: „Słowa rozłają się jak wszy”. Piotr Rawicz – pisarz na krawędzi tekstu // Strategie twórcze w działaniu: C Z E Ś Ć II. Strategie interpretacyjne w kontekście procesu twórczego / red. Grażyna Habrajska, Joanna Ślósarska. — Primum Verbum, 2016. — Str. 192

⁷⁶ Graf Von Schwerin, Christoph. Piotr Rawicz // Twórczość, 1998, nr.6/631. — str. 147

Гайнріхом Любке, із яким вони через деякий час зустрілися у зовсім нових ролях: журналіста та федерального президента⁷⁷.

Однак сам Равич вбачав своє покликання у письменницькій діяльності⁷⁸. Зібравши свої нотатки, він два місяці працював, в кінці-кінців написавши свій дебютний роман під назвою «Хвіст і мистецтво порівнянь» (власне кажучи, la queue, яке в даному контексті перекладають як «хвіст», може також означати — в сленговій французькій — чоловічий статевий орган). Перші двоє видавців, до яких він приніс свій рукопис, зустріли його з ентузіазмом, але однак відмовили в друці⁷⁹. Третім стало видавництво Gallimard, яке погодилося опублікувати роман, але лише за умови зміни його назви⁸⁰.

Таким чином, у 1961 році вийшла друком перша книжка Равича — автобіографічний роман «Кров неба»⁸¹. Наступного року після публікації роману Пьотр отримав нагороду Рівароль — премію, яка щорічно призначалася за найкращий літературний твір, написаний французькою мовою іноземцем. «Кров неба» також номінувалася на премію Феміна, але нагороди твір так і не отримав⁸². Із цього моменту фінансові та репутаційні справи пішли набагато краще. Літературний редактор Le Monde запросила його на роботу в якості позаштатного працівника, який чудово орієнтувався у слов'янських письменниках, таких як Адольф Рудницький, Данило Кіш, Солженіцин, Максимов, Синявський, Віткевич, Гомбрович, Мрожек та ін. Окрім того, він почав засідати у різноманітних літературних журі, які фінансували йому відрядження до Німеччини, Ізраїлю та інших країн, тож він мав змогу багато подорожувати і не перейматися фінансовими питаннями⁸³.

За дванадцять років роботи в Le Monde (1963-1975) Пьотр Равич опублікував на його сторінках 59 статей, в основному — рецензій на твори

⁷⁷ Rudolf, Anthony. Engraved in Flesh: Piotr Rawicz and his novel Blood from the Sky. Menard Press, 1996 — p. 72-73

⁷⁸ Щоденники Івана Лисяка-Рудницького, записи за 15.04.1949

⁷⁹ Rawicz, Piotr. Krew nieba. Przekład: Andrzej Socha. Kraków: Wydawnictwo Krakowskie, 2003, str. 322

⁸⁰ Ibid.

⁸¹ Rawicz, Piotr. Le sang du ciel. Paris: Gallimard, 1961, 284 p.

⁸² Rawicz, Piotr. Krew nieba. Przekład: Andrzej Socha. Kraków: Wydawnictwo Krakowskie, 2003, str. 322

⁸³ Rudolf, Anthony. Engraved in Flesh: Piotr Rawicz and his novel Blood from the Sky. Menard Press, 1996 — p. 73

авторів центрально- та східноєвропейського походження. Він використовував свою роботу, щоби писати в Парижі про літературу з-поза «залізної завіси», а в літературній критиці завуальовано торкатися питань про справи народів «іншої» Європи. Він також рекомендував паризьким видавництвам романи східноєвропейських авторів, до яких сам же час від часу писав передмови⁸⁴. Вочевидь, його рефлексії були неймовірно цікавими і добре поцінованими, якщо головна редакторка готова була, виправляючи помилки, переписувати кожне його речення наново⁸⁵: попри те, що Пьотр вчив французьку мову змалечку і знав її дуже добре, однак у нього були із нею серйозні граматичні труднощі.

Анна/Ревека також редагувала його франкомовні тексти. Більше того — вона дуже скептично ставилася до того, як писав Пьотр. Навіть вважала, що без неї він не зміг би видати жодної книжки. Тож свою допомогу оцінювала фактично як недооцінене співавторство, чим не гребувала постійно докоряти⁸⁶. Однак це було далеко не єдиною проблемою їхньої сім'ї. «Богемний» стиль життя Равича передбачав, очевидно, і безладні зв'язки з багатьма жінками⁸⁷. Анну дратувала й непристосованість Пьотра до життя, його нездатність залагоджувати елементарні практичні питання та неухважність⁸⁸. Тож приблизно із кінця 1950-х—початку 1960-х років вони замешкали окремо: Пьотр переїхав до готелю⁸⁹. Що, втім, не стало завадою постійному спілкуванню. Зрештою, їхні спільні друзі дуже любили їх обох⁹⁰.

На той час Анна, працюючи під псевдонімом Анне Д'Астре, вже стала самобутнім спеціалістом у сфері кінематографу. У 1951 році вона закінчила престижну вищу паризьку кіношколу, згодом допомогла випрацювати

⁸⁴ Czapski, Józef. Pozgonne — zbyt osobiste // *Kultura* (paryska), 1982, nr.7/8. — str. 123

⁸⁵ Graf Von Schwerin, Christoph. Piotr Rawicz // *Twórczość*, 1998, nr.6/631. — str. 146

⁸⁶ Ibid.

⁸⁷ Щоденники Івана Лисяка-Рудницького, записи за 02.04.1949

⁸⁸ Там само

⁸⁹ Graf Von Schwerin, Christoph. Piotr Rawicz // *Twórczość*, 1998, nr.6/631. — str. 145

⁹⁰ Rudolf, Anthony. Engraved in Flesh: Piotr Rawicz and his novel *Blood from the Sky*. Menard Press, 2007 — p. 62.

короткометражки Романа Поланського⁹¹, та сама стала автором цілої низки короткометражних технічних, наукових та індустріальних фільмів. У 1964 її працю «Aurélia» навіть було відібрано на 6-й кінофестиваль Венеціанського бієнале. Надалі вона займалася здебільшого рекламою, добре заробляла⁹² та колекціонувала африканські скульптури⁹³.

У той же період 1960-х Равич (у великій мірі — завдяки *Le Monde*, але не тільки) постійно крутився не тільки у російських та емігрантських колах, але й багато часу проводив із лівацькими письменниками на кшталт Жана-Поля Сартра. Він багато пив, був щедрим на любов і до ночі засиджувався в кафе «Флор», «Купол», чи ще де-небудь⁹⁴. Згодом Юзеф Чапський напише про Равича: «Я бачив його дуже рідко, бо він провадив майже виключно нічний спосіб життя, який був мені далеким. Він знав, мабуть, всіх, а всі знали його у паризькому маленькому літературному світі, де у нього були лише приятелі»⁹⁵.

Однак «богемний» період, у якому Пьотр був «комбінацією Достоєвського та Обломова — з одного боку, і «колишнього вихованця» Аушвіца та злого клоуна — з іншого»⁹⁶, доволі швидко закінчився. У 1969 році вийшла друком друга його книжка — «Записки контрреволюціонера, або 3 похмілля»⁹⁷.

Важливо, що французький паспорт Пьотр Равич отримав у 1966 році⁹⁸. І, отже, аж тоді він зміг принаймні перестати палити «патріотичні» сигарети (*Gauloises* чи *Gitanes*), почати офіційно відвідувати Польщу та написати свій другий роман⁹⁹. Це був дуже критичний твір, написаний у публіцистичному стилі, про події травня 1968 року в Парижі. І цей роман не лише не став

⁹¹ Graf Von Schwerin, Christoph. Piotr Rawicz // *Twórczość*, 1998, nr.6/631. — str. 145

⁹² Czesław Miłosz. D'Astrée, Anka // *Abecadło*. Wydawnictwo Literackie, Kraków 2001, str. 106-107.

⁹³ Danilo Kiš. Youri Goletz. *La Règle du jeu*, 9(1993)

⁹⁴ Rudolf, Anthony. Engraved in Flesh: Piotr Rawicz and his novel *Blood from the Sky*. Menard Press, 1996 — p. 73

⁹⁵ Czapski, Józef. Pozgonne — zbyt osobiste // *Kultura* (paryska), 1982, nr.7/8. — str. 123

⁹⁶ Rudolf, Anthony. Engraved in Flesh: Piotr Rawicz and his novel *Blood from the Sky*. Menard Press, 1996 — p. 73

⁹⁷ Rawicz, Piotr. *Bloc-notes d'un contre-révolutionnaire ou La gueule de bois*. Paris: Gallimard, 1969. — 176p.

⁹⁸ Rudolf, Anthony. Engraved in Flesh: Piotr Rawicz and his novel *Blood from the Sky*. Menard Press, 2007 — p. 71.

⁹⁹ *Ibid.*

успішним: його було замовчано¹⁰⁰. Що Пьотр мусів важко пережити як людина, яка вважала письменницьку майстерність єдиним вмінням, здатним її прогодувати¹⁰¹.

У 1970 р. Равич відвідував Ізраїль, після чого вийшло друком інтерв'ю, взяте у нього Лейбом Куперштейном¹⁰². У цій розмові він багато розповідає про свою єврейську самосвідомість як про щось найважливіше, як про «субстантив», коли всі інші культури — «епітети». Він виводить це від сприйняття єврейських мовних, стильових та візуальних образів, що оточували його в дитинстві, до того, як завдяки Рокеахові почав наближатися до Бога. Зрештою, Лейб Куперштейн твердить, що Равич завжди носить зі собою в кишені маленьку ярмолку, а по суботах непомітно пробирається до синагоги по сусідству¹⁰³.

До 1975 року він продовжував писати для *Le Monde*, а паралельно (і до 1978 р.) почав дописувати в недавно заснований *European Judaism*.

7 квітня 1982 року померла Анна, у якої незадовго до того виявили лейкемію¹⁰⁴. А вже 21 травня о 19:40 вистрілом покінчив зі собою і Пьотр¹⁰⁵.

Очевидно, що Анна та Пьотр були дуже близькими. На цьому акцентували майже всі їхні знайомі. Крайній вияв цього можна спостерігати у, очевидно, дещо літературно-гіперболізованих спогадах В. Максимова, ніби для Пьотра «Анна була мірилом всіх цінностей», а «її вирок завжди залишався в його очах рішенням вищої інстанції, яке не підлягало подальшому обговоренню»¹⁰⁶.

Однак так само і багато друзів відзначало, що думки про самогубство переслідували Равича ще з передвоєнного часу, а чи навіть із п'ятирічного віку,

¹⁰⁰ Равич, Петр. С похмелья, или Записки контрреволюционера. Сокр. пер. с франц. Никиты Кривошеина // *Континент*, 1980, №25. — стр. 7

¹⁰¹ Куперштейн, Лейб. Встречи с Пётром Равичем, миллионером страданий. Пер. с иврита Зои Копельман // *Газета Давар*, 29 мая 1970 г., — стр. 8

¹⁰² Куперштейн, Лейб. Встречи с Пётром Равичем, миллионером страданий. Пер. с иврита Зои Копельман // *Газета Давар*, 29 мая 1970 г., — стр. 8

¹⁰³ Куперштейн, Лейб. Встречи с Пётром Равичем, миллионером страданий. Пер. с иврита Зои Копельман // *Газета Давар*, 29 мая 1970 г., — стр. 8

¹⁰⁴ Archives de Paris 15e, acte de décès no. 963, année 1982, p. 122

¹⁰⁵ Archives de Paris 5e, acte de décès no. 362, année 1982, p. 62

¹⁰⁶ Максимов, В. Мой друг Петр Равич // *Континент*, 1982, №34. — стр. 324

коли няня розповіла йому, що його мати не хотіла його народжувати, але у зв'язку з певними обставинами не змогла зробити аборт¹⁰⁷. На такий стан справ вказують також і фрагменти із «Крові неба» та «Записок...», як, наприклад: «Тому, хто гидує життям, залишається лише шукати смерті. Самогубці входять у потойбіччі до елітарного клубу. Що ж, однак, повинен робити той, хто однаково гидує як життям, так і смертю?»¹⁰⁸. В. Максимов у своєму некролозі також згадував про те, що Равич дуже часто говорив про смерть. Настільки часто, що сам Максимов почав ігнорувати ці розмови і вважати їх звичайною даниною інтелектуальному кокетству¹⁰⁹.

Найпозірнішим, однак, є те, що власноруч обірвала своє життя велика кількість колишніх в'язнів концтаборів, які, здавалось би, досягнули неабиякого успіху у подальшому житті¹¹⁰. Як, наприклад, Прімо Леві, Єжи Косинський, Тадеуш Боровський, Пауль Целан. Чи Пьотр Равич.

¹⁰⁷ Rudolf, Anthony. Engraved in Flesh: Piotr Rawicz and his novel Blood from the Sky. Menard Press, 1996, p. 63

¹⁰⁸ Katz Hewetson, Janina. Piotr Rawicz, pisarz zapomniany // Kultura (paryska), 1990, nr. 3/510. — str. 126

¹⁰⁹ Максимов, В. Мой друг Петр Равич // Континент, 1982, №34. — стр. 329

¹¹⁰ Wiesel, Elie. Three Suicides // And the sea is never full: memoirs, 1969 —. Tr. from french by Marion Wiesel. New York: Schocken Books, 2000. — p.343-352

РОЗДІЛ II

«КРОВ НЕБА»: АВТОБІОГРАФІЧНИЙ РОМАН ПРО ГОЛОКОСТ

2.1. Сюжет роману

Простежити артикуляцію будь-якої етнічної ідентичності через біографію Пьотра Равича видається фактично неможливим. Однак більш ніж реально спробувати це зробити за допомогою детального розгляду його текстів. Зокрема, на особливу увагу тут заслуговує найбільш обговорюваний, дебютний роман — «Кров неба»¹¹¹.

Твір було опубліковано видавництвом Gallimard у 1961 році, після попередніх невдалих спроб видати його деінде¹¹². Це був один з перших романів про Голокост, він вийшов друком слідом за «Ніччю» Елі Візеля (1958) та «Останнім із праведників» Андре Шварц-Барта (1959). Незадовго до публікації «Крові неба» було перевидано також два інші твори виняткової ваги: «Чи це людина?» Прімо Леві (1-е видання 1947, 2-е 1958, пер. на англ. — 1959, на нім. та фр. — 1961) та «Рід людський» Робера Антельма (ориг. видання — 1947, перевидання Gallimard — 1957)¹¹³.

Цей твір складається із трьох частин, до яких наприкінці додаються також «Кода» і післямова. Розповідь ведеться за допомогою анонімного наратора, що знаходиться в Парижі у 1961 році (тобто у часі і місці видання роману). Іноді наратор говорить власним голосом, іноді — передає це право головному персонажу.

Дії першої частини, що носить назву «Хвіст і мистецтво порівнянь»¹¹⁴, розгортається у гетто одного із міст «посереднього значення»¹¹⁵ десь на території України (саме так Равич і називає ці території). Борис, головний герой

¹¹¹ Rawicz, Piotr. *Le sang du ciel*. Paris: Gallimard, 1961, 284 p.

¹¹² Rawicz, Piotr. *Krew nieba*. Przekład: Andrzej Socha. Kraków: Wydawnictwo Krakowskie, 2003, str. 322

¹¹³ Rudolf, Anthony. *Engraved in Flesh: Piotr Rawicz and his novel Blood from the Sky*. Menard Press, 2007 — p. 19

¹¹⁴ В оригіналі, французькою мовою, це звучить як «La queue et l'art de comparer» і саме такою початково мала бути й назва роману. Важливим є те, що слово *la queue*, що перекладається українською як «хвіст», у розмовній мові може також означати чоловічий статевий орган.

¹¹⁵ Із контексту та описів стає зрозумілим, що ідеться про Львів.

Див.: Rawicz, Piotr. *Krew nieba*. Przekład: Andrzej Socha. Kraków: Wydawnictwo Krakowskie, 2003, str. 26

роману, рятується від депортації завдяки своїй абсолютно несврейській зовнішності та досконалому знанню німецької мови. Він знаходить свою кохану, Ноемі, захovanу у підземній криївці, та підносить їй єдиний вартісний, на його думку, подарунок — флакончик цианіду.

Оповідь переноситься у час, коли Борисові було сімнадцять років, і він згадує про Леона Л. (далі у творі зустрічається також як ЛЛ), старого адвоката-приятеля свого батька, який часто бував у них вдома. Він підкреслює виняткові ораторські здібності ЛЛ, порівнюючи його із Троцьким: «До цього часу невідома мені дорога, яку може обрати внутрішня сила людини, несподівано постала перед моїми очима»¹¹⁶. Тепер, у час, «коли земля, яка впродовж цілої історії була магнітом, що притягує погроми, почала входити у фазу погрому остаточного»¹¹⁷, Леона Л. було призначено головою гміни. На прощання із Борисом та Ноемі, під час останньої їхньої зустрічі, ЛЛ виголосив настановчу промову:

*Відходите, діти мої, і, правду кажучи, добре робите. Всі ми, хто залишається, щезнемо впродовж найближчих тижнів. [...] Серед тих, що відходять, декілька із вас, можливо, виживе. І якщо вам це вдасться, пам'ятайте про все, добре собі це запам'ятайте. Ваше життя не буде життям. Чужинці, — такими станете для всіх, але і також для себе самих. Єдиним, що має значення, що буде мати значення, є властивість буття свідком. Будьте свідками, і нехай Бог береже вас...*¹¹⁸

Кінець життя Леона Л, про який оповідає Борис, був гротескним: його одягнули в довгу червону сорочку, на голову поклали корону з пап'є-маше, та примусили танцювати, аж доки хтось не вистрілив.

Сюжет знову переноситься у час, із якого почалася оповідь. Борис розповідає про такого собі Гаріна, який, застосувавши всі свої матеріальні надбання та впливові зв'язки, добрався до генерал-губернатора. «Фальшивий

¹¹⁶ Там само, str. 34

¹¹⁷ Там само, str. 38

¹¹⁸ Rawicz, Piotr. *Le sang du ciel*. Paris: Gallimard, 1961, p. 29

король надихнув фальшивого Месію фальшивою релігією»¹¹⁹: він запевнив, що праця, тільки праця зможе врятувати євреїв від винищення. І Гарін організував «Робітничі Майстерні Гаріна», зробивши усе, що лиш було в його силах, аби бути певним своєї безпеки принаймні у декілька найближчих місяців, а також — щоби його працівники жили тією ж певністю. До майстерень посилалися найулюбленіші доньки найвпливовіших батьків, платилися величезні суми, приносилися потрібні матеріали. «Добре працювати на армію, — казали. — Ще краще мити туалети та опорожнювати плювальниці в бараках охорони. Але певність та гарантії можна отримати лише у Гаріна...»¹²⁰.

Спочатку із майстерень Гаріна забрали 27 жінок на прізвище Гольдберг (Золота Гора)¹²¹. Решта працівників хотіли вірити і вірили, що їх ця доля омине, однак даремно. Попри це, будівлі майстерень Гаріна були одним із найкращих місць для переховування впродовж ще деякого часу. Примітним є те, що, на відміну від більшості розділів у книзі, розділ XI має назву, і вона так і звучить: «Золота Гора». Це схоже на елемент застосування «чорного гумору»: працівникам майстерень Гаріна наобіцяли «золоті гори», а однак виконати обіцянок власник не зміг.

Схожою була також доля шпиталю. Він відігравав роль такого собі «зачарованого острова»¹²², де життя ішло звичним темпом і способом та куди не проникали події із зовнішнього світу (тут дуже напрошується аналогія до опублікованої в 1924 р. «Зачарованої гори» Томаса Манна). Праця доглядальниці стала неймовірно престижною, до неї відсиляли випещених доньок багатіїв, які ніколи до того не бачили нужди. Хворих же притягували мрії на кшталт «померти у ліжку». Керував тут усім доктор Коен, який чудово на цьому заробляв, а однак переконував себе та інших, що виконує благородну місію.

¹¹⁹ Там само, str. 54

¹²⁰ Там само, str. 56

¹²¹ Rawicz, Piotr. *Le sang du ciel*. Paris: Gallimard, 1961, p. 65-67

¹²² Rawicz, Piotr. *Le sang du ciel*. Paris: Gallimard, 1961, p. 82

Сюжетні лінії перериваються, щоби знайти своє продовження через декілька розділів. Вони пересипані поетичними вставками, що належать перу Бориса, його несподіваними спостереженнями, описами природи та архітектури, філософськими пасажами чи подіями, які, на перший погляд, абсолютно не стосуються всього того, що відбувається у тому самому часовому розрізі.

Однією із таких знакових подій, описаною наче «між іншим», а якій, однак, суджено відіграти важливу роль у подальшому, є сцена, у якій Борис випадково знаходить на вулиці загублені кимось документи на ім'я Юрія Голеца¹²³. Згодом, у другій і третій частині роману головний герой буде видавати себе власне за цього Юрія Голеца. Варто згадати, що у своєму справжньому житті Пьотр Равич теж переховувався і видавав себе за іншого: він володів документами на ім'я Юрія Босака, народженого 4 серпня 1920 в Сопотині (пор. опис документів у романі: Юрій Голец, охрещений 4 серпня 192... у Сванові). У виборіві прізвища нової особистості головного героя вчувається властива для Равича самоіронія: він був «Босаком», а став — «Голецом» (босий-голий).

У місці оповіді про шпиталь у роман вклинюється ще один оповідач, Давид Г., не зовсім сповна розуму, що працював у лікарні опалювачем. Він поставив перед собою місію стати хронікарем останнього шпиталю у місті. Уривки із його щоденника, у якому Давид описував і події назовні, і свої власні думки та філософські роздуми, виринатимуть згодом у різних місцях роману Равича.

Розділ 1 закінчується дуже ретельно описаною сценою розправи над малими дітьми, що, разом із трьома доглядальницями, переховувалися у підземеллях колишніх майстерень Гаріна.

Другу частину роману, «Подорож», присвячено описові безкінечного втікання Бориса і Ноемі. Вони перетинають простори у різних напрямках,

¹²³ Rawicz, Piotr. *Le sang du ciel*. Paris: Gallimard, 1961, p. 63-64

подорожуючи потягом. Відбувається подвоєння головного персонажа: відтепер він є то Борисом, то Юрієм Голецом.

Спершу молода пара прибуває у містечко, розташоване на відстані близько п'ятдесяти миль звідти, звідки вони щойно втекли¹²⁴. Там вони зустрічають студентського знайомого Бориса — українського націоналіста Андрія, що, попри особисту відразу до євреїв, надає їм на декілька годин притулок, допомагає порадою, а натомість просить грошей для підпільного руху, у якому він перебуває на посаді скарбника.

Поселившись у будинку, який раніше належав вивезеній єврейській родині, Борис та Ноемі часто гуляють околицями. Під час однієї із цих прогулянок вони натрапляють на групу військових, що охороняють дорогу, яка веде до табору для євреїв. Завдяки невимушеній поведінці та блискучій німецькій мові вони не викликають підозри. Підпоручник фон... (таким постає його ім'я у романі) запрошує нових знайомих в гості. За пляшкою коньяку вони розмовляють про красу навколишньої природи, братерство, мистецтво, підпоручник зачитує гостям уривки своєї творчості. Борис (Юрій) дивиться у вікно, розглядаючи п'ять голівок капусти, що ростуть на подвір'ї і служать поживою свиням, та раптом розуміє, що насправді це — п'ять голів людей, закопаних у землю стоячи. Борис розбиває вікно, а німецький військовий вибачається за побачене і забезпечує охорону, щоби його гості могли спокійно добратися додому. Загалом порівняння голови з капустою доволі часто зустрічається у фольклорі та казках. Можна згадати хочаби історію «Карлика Носа» авторства Вільгельма Гауфа¹²⁵. Цілком можливо, що саме цю історію і використовує Равич, оскільки в Коді також раптом виникає персонаж, що «став своїм власним носом»¹²⁶, образ, який можна потрактувати також як відсилку до твору Гоголя «Ніс». Окрім того, саме Вільгельм Гауф є автором знакового твору «Єврей Зюс» («Jud Süß», 1827), новели, що спричинила написання

¹²⁴ На підставі спогадів, що належать друзям Равича, а також — деяких пасажів-описів у романі, можемо припустити, що цим містечком міг бути Самбір

¹²⁵ Гауф, Вільгельм. Карлик Ніс. Львів: ВСЛ, 2011, 72 ст.

¹²⁶ Rawicz, Piotr. Le sang du ciel. Paris: Gallimard, 1961, p. 278

однойменного історичного роману Ліона Фойхтвангера у 1925 році, а той, у свою чергу, — став основою для нацистського пропагандистського фільму в 1940.

Наступного ранку Борис зустрічає у містечку ще одного знайомого. Ним виявляється Герард Фухс, чоловік покоївки, яка служила колись у матері Бориса. Герард шантажує, погрожуючи видати пару, та вимагає п'ятдесят тисяч за мовчання. Борис клеїть дурня, розігрує сценку та заманює шантажиста до себе додому, де паралізує його за допомогою якогось порошку, підмішаного у сливовицю. Вони з Ноемі втікають із міста.

Деякий час вони перебувають у «столиці»¹²⁷, звідки невдовзі теж мусять втікати. «І був курорт в горах, і якесь маленьке містечко, і велике місто, і урвисті стежини, і господи, і селянські халупки, і вагони, знову вагони, робітничі передмістя»¹²⁸.

Врешті вони опиняються в горах. Борис заприятелював із комендантом, у якого змушений був просити про дозвіл на винайм кімнати у пансіонаті. Із часом йому пропонують обійняти посаду адміністратора відпочинкового дому для поліцейських, що мали там поправляти своє здоров'я. Проблема виживання відходить на другий план, вони з Ноемі знаходяться у безпеці.

Принаймні, до того часу, коли Борис вирішує повернутися по когось, дуже дорогому йому, у місто, з якого втікав на початку роману. У творі не вказано, ким була ця людина, однак ми можемо припустити, що нею був батько Равича: із його реальної біографії ми знаємо, що після війни вони жили разом у Кракові.

Третя частина оповіді Равича називається «Хвіст і шах порівнянням». На одній зі станцій Борис потрапляє під перевірку. Викривається його обрізання і після побиття його вкидають у тюремну камеру. Описуються знущання, вбивства по черзі всіх тих євреїв, що були із Борисом в одній камері та про життєві історії яких він саме мав шанс дізнатися. Головний герой вперто

¹²⁷ мається на увазі Варшава

¹²⁸ Rawicz, Piotr. *Krew nieba*. Przekład: Andrzej Socha. Kraków: Wydawnictwo Krakowskie, 2003, str. 201

продовжує заперечувати своє походження і його переводять у іншу камеру, де сидять поляки. Він зустрічає ненависть та несприйняття, його виключають зі «спільноти співкамерників», одразу викривши його неприналежність до їх національності.

Борис чекає дня смерті. Однак якогось ранку йому ввижається намальований на шибі сонячним промінням «Знак Життя». На допиті, який послідував одразу за цим, він зачіпається за те, що слідчий, поручник Лещ, випалює фразу: «Ми вже досить надивились на таких поляків як ти...»¹²⁹. Борис починає нову гру, називаючи себе українцем та вимагаючи, щоби до нього привели якогось українського інтелектуала і самі переконалися в його приналежності.

Під час розмови із Василем Гуменюком, доктором філософії та членом окупаційної поліції, Борис видає себе за українського націоналіста. Після демонстрації винятково доброї обізнаності в українській модерністичній літературі, пресі, політичній ситуації, він переходить у наступ і починає проводити Гуменюкові «просвітницьку лекцію» про те, що співпраця з окупаційним режимом навіть із благою націоналістичною метою є дурістю і злом. Між ними загорається дискусія про сенс і цінність незалежності, в якій Борис, окрім всього, встигає похизуватися знанням Києва та проклинати євреїв.

Гуменюк виносить свій вирок перед слідчим: Юрій Голец — політичний противник, але в жодному разі — не єврей.

Далі слідує обстеження у різних лікарів, що мають підтвердити неритуальний характер обрізання у Бориса. Врешті, один із них це підтверджує. Головний герой впевнений, що невдовзі його мають звільнити. Роман закінчується наступними словами: «Але Борис помилявся»¹³⁰.

2.2. Аналіз

¹²⁹ Rawicz, Piotr. *Krew nieba*. Przekład: Andrzej Socha. Kraków: Wydawnictwo Krakowskie, 2003, str. 288

¹³⁰ Rawicz, Piotr. *Krew nieba*. Przekład: Andrzej Socha. Kraków: Wydawnictwo Krakowskie, 2003, str. 316

У романі безперервно зустрічаються відсилки до єврейських та індуїстських літературних, релігійних та містичних текстів. Видається дуже важливим прослідкувати, якими є ці згадки та мотиви, наскільки часто вони використовуються та у якому контексті. Адже такий аналіз може розказати нам про автора дуже багато таких речей, яких ми ніяк не зможемо дізнатися із його біографії, відтвореної на основі документів. Нижче пропонується, власне, розгляд цих відсилок.

У романі час до часу згадуються імена різних митців єврейського походження. Вони використовуються, зокрема, і для порівняння, як, наприклад, у наступному пасажі:

*Є також цей бородань, майже що на заздрість Сутінові. Він мав би бути Сутіном, тільки не бути мертвим*¹³¹.

(Хайм Сутін — відомий французький художник першої половини ХХ століття, що за походженням був євреєм із Білорусі).

В іншому місці Леон Л., розповідаючи про театр, який він хотів би організувати, говорить, що готовий був би багато від чого відректися, «якби тільки мав змогу споглядати мистецтво Анського і Переца»¹³². Семен Анський (або Ан-ський; справжнє ім'я — Шломо Раппопорт) був єврейським їдишомовним (починаючи із 1904) письменником, етнографом та громадським діячем родом із Білорусі, що у роки Першої світової війни у Галичині очолював Комітет допомоги євреям, що постраждали від погромів під час воєнних дій. Його найвідомішим твором вважається «Діббук» («Між двох світів»). Іцхак Лейбуш Перец — єврейський письменник родом із Польщі, що писав переважно також їдишем (хоча інколи — й івритом та польською). Переца (разом із Менделе Мойхер-Сфорімом та Шолом-Алейхемом) вважають одним із творців сучасної їдишомовної літератури.

У «Крові неба» Пьотр Равич також багато відсилається до текстів тих авторів-євреїв, які писали перед ним. Цікаво, що якщо посилання на авторів-

¹³¹ Rawicz, Piotr. Krew nieba. Przekład: Andrzej Socha. Kraków: Wydawnictwo Krakowskie, 2003, str. 23

¹³² Rawicz, Piotr. Krew nieba. Przekład: Andrzej Socha. Kraków: Wydawnictwo Krakowskie, 2003, str. 36

неєвреїв є або цілком прозорими, або позначаються самим автором (Еліот, Чехов, Базен, Плутарх, Рудницький, Оскар Мілош), то відсилки до різноманітних єврейських текстів наче розраховані на «втаємниченого» читача. На початку другого розділу, де описується, як усім євреям міста було наказано спакувати речі, залишити свої помешкання та зібратися на одній площі, фігурує постать дядька Суламіт, горбатого равина «з чотирма тисячами літ історії на своєму обличчі» та волоссям сивого і чорного кольорів, тоді як світла чуприна Бориса давала йому бодай якийсь віддалений шанс вижити¹³³. Прочитуючи цей пасаж, слід пам'ятати, що історія єврейського народу охоплює саме чотири тисячоліття: від заснування царства Давида у XI ст. до н.е. і до XX ст. н.е. Акцент же на кольорах волосся творить алюзію на «Фугу смерті» Пауля Целана¹³⁴:

твоя золотиста коса Маргарито

*твоя попеляста коса Суламіт*¹³⁵.

Третій розділ починається зі слів: «Моховитий камінь, що послужив мені за подушку, був нічим іншим як претекстом. Непорушність мого тіла, схованого за скалою, була широкою і королівською дорогою до виживання»¹³⁶. І, трохи нижче, — «перейшовши ріку під покровом ночі...»¹³⁷. Ці слова є прямою відсилкою до Книги Буття, у місці, де оповідається історія Якова:

Він узяв камінь з-поміж каміння, яке було на місці, поклав собі під голову та й ліг (спати) на цьому місці. І сниться йому, що ось драбина спирається об землю, а вершиком сягає неба, і оце ангели ступають по ній вгору й сходять наниз. А над нею стояв Господь і мовив: «Я — Господь, Бог Авраама, твого батька, і Бог Ісаака. Землю, що на ній ти лежиши, я дам тобі й твоєму потомству. [...] Оце я з тобою, і берегтиму тебе скрізь, куди підеш, і поверну тебе назад у цю землю, бо не покину тебе, поки не виконаю того, що я тобі обіцяв». Коли ж Яків прокинувся зі сну свого, то промовив: «Направду, Господь є на цьому місці, а я

¹³³ Rawicz, Piotr. *Krew nieba*. Przekład: Andrzej Socha. Kraków: Wydawnictwo Krakowskie, 2003, str. 29

¹³⁴ Копельман, Зоя. Коментарі до роману «Кров неба» Пьотра Равича

¹³⁵ Пауль Целан. Мак і пам'ять. Поезії / Пер. з нім. та післям. Петра Рихла (нім. та укр. мовами). — Чернівці: Книги — XXI, 2013. — с. 62-63

¹³⁶ Rawicz, Piotr. *Krew nieba*. Przekład: Andrzej Socha. Kraków: Wydawnictwo Krakowskie, 2003, str. 30

¹³⁷ там само

не знав». І злякався він і каже: «Яке страшне це місце! Це ніщо інше, як дім Божий, і це ворота небесні!»¹³⁸

А також:

Тієї ночі він устав, узяв обидвох своїх жінок, та обидвох своїх слугинь, та й одинадцять своїх дітей і перейшов вбхід Яббок. Потому взяв їх і перевів через потік; також перевів усе, що мав. Зостався Яків сам.¹³⁹

Майже ідентичну алюзію знаходимо ми і на початку другої частини роману:

На кілька секунд я задрімав, скулений у темному куті на валізіці, і мав сон: Я бачив червоний племін, дуже високий і дуже тонкий. Вітер, або може щось інше (але яке ЩОСЬ ІНШЕ? якась органічна сила?) хитав тим племнем, повільно, у різні сторони. Покірний вітрові (припустімо, що це був вітер) племін вихиляється то туди, то сюди, наче копирсаючись у чотирьох сторонах світу. Цілує землю, землю чорну і втікаючу. Чути голос: «Борис, ей, Борис! Вчепіться за кінець племня. Тримайтеся за нього міцно і тріпотіть разом із ним, з усіх ваших сил...»

Біблійна алюзія проводить паралель між Яковом, який втікав від свого брата, та головним героєм роману, який втікає від своїх ворогів. Борис запитує себе, чи є у цьому місці Бог.

Описуючи діяльність Леона Л., Равич вживає наступні слова: «Це завдяки старанням вунтрішньої поліції слово ставало тілом, а тіло — димом»¹⁴⁰. У Євангелії від Йоана зустрічаємо дещо схоже за формою:

Споконвіку було Слово, і з Богом було Слово, і Слово було — Бог. [...]

*І Слово стало тілом, і оселилося між нами, і ми славу його бачили — славу Єдинородного від Отця, благодаттю та істиною сповненого*¹⁴¹.

Таким чином, Равич переносить Йоанове свідчення про прихід Христа на свого знайомого, який, як буде видно далі із тексту, знайомить його із каббалою. Продовження цитати, — «тіло, що стало димом», — повинне відсилати нашу думку до крематоріїв.

¹³⁸ Буття 28:11-17, пер. Хоменка

¹³⁹ Буття 32: 23-25, пер. Хоменка

¹⁴⁰ Rawicz, Piotr. Le sang du ciel. Paris: Gallimard, 1961, p. 24

¹⁴¹ Йо 1: 1-14, пер. Хоменка

В іншому місці, використовуючи схожий інструментарій, кожне позбавлення цноти (в часі і місці дії роману) порівнюється із Новим Днем (див. Іс 21: 12). Оригінально це словосполучення має сенс визволення з-під гніту чужої влади.

Гаріна Равич описує як такого, що «не міг пройти повз яку-небудь скелю, не уявивши собі струмені живої води, яким такий Мойсей наказав би звідти ¹⁴²бити струменем». Це, отже, дуже очевидне посилання до слів книги Виходу:

«...Ось я стану перед тобою там, на скелі, на Хориві, і коли вдарити ти по скелі, вода зрине з неї, і люди питимуть». Так і зробив Мойсей на очах старшин Ізраїля¹⁴³.

Таке «проголошення себе» Мойсеєм накладається також на роздуми Равича про цадиків як «самопроголошених Месій».

Автор не гребує і дуже своєрідними трактуваннями Старого Завіту. Наприклад, він вкладає у уста жінки, що провіщає йому майбутнє, наступні слова:

Книга Буття повідає: «Так то полишає чоловік свого батька й матір і пристає до своєї жінки...»¹⁴⁴ Я не кажу, щоб Ви пішли за ОДНІЄЮ жінкою, а за тими всіма, які у Вас будуть в подальшому житті...¹⁴⁵

Такий коментар є зумовленим подальшими філософськими роздумами. У них жінка ототожнюється з пусткою, а пустка ототожнюється з повнотою (дорівнює їй на початку), в той же час як єдиною істинною пусткою називається життя, яке головний герой роману має провадити після смерті своїх співрозмовників¹⁴⁶. Ця тема пустки згодом знову відроджується у другій частині роману, у XXIII і XXVI розділах, у вигляді роздумів про «колекції пусток».

Ще одну біблійну алюзію Равич вкладає у слова Давида:

¹⁴² Rawicz, Piotr. *Le sang du ciel*. Paris: Gallimard, 1961, p. 130

¹⁴³ Вихід 17:6, пер. Хоменка

¹⁴⁴ Буття 2: 24, пер. Хоменка

¹⁴⁵ Rawicz, Piotr. *Krew nieba*. Przekład: Andrzej Socha. Kraków: Wydawnictwo Krakowskie, 2003, str. 77

¹⁴⁶ Rawicz, Piotr. *Krew nieba*. Przekład: Andrzej Socha. Kraków: Wydawnictwo Krakowskie, 2003, str. 77

Шукаю

твоє

ім'я,

*Ох, як я шукаю твоє ім'я*¹⁴⁷,

що дуже нагадує цитату з Другої книги хронік:

*Якщо Я замкну небеса, і не буде дощу, і якщо накажу сарані поїсти землю, і якщо нашлю моровицю на народ Мій, і впокоряться люди Мої, що над ними кличеться ім'я Моє, і помоляться, і будуть шукати ім'я Мого, і повернуть зо злих своїх доріг, то Я вислухаю з небес, і прощу їхній гріх, та й вилікую їхній Край!*¹⁴⁸.

Равич також використовує широковживаний та інтуїтивно зрозумілий символізм:

Навесті

проростуть

чудові

фіалки,

*Проростуть над нами*¹⁴⁹

Як відомо, у всіх народів є вірування про квіти, які проростають над загиблими. Образ фіалок несе на собі тягар символізму: невтішної туги за померлими¹⁵⁰. Однак тут автор не зупиняється на ліриці символу, він доповнює його чорним гумором, цитуючи одного з вояків: «Невдовзі нанюхаєтеся тих фіалок, від самих корінчиків»¹⁵¹. Схожий мотив цвітіння є, знову ж таки, у Целана:

Будь славен навіки, Ніхто.

Задля Тебе

ми квітнем.

*Супроти тебе*¹⁵².

Під час останньої розмови із Борисом, ЛЛ бере до рук томик Гайне «Равин з Бахераху». Ця книжка, написана у 1824 році, була видана у Берліні в 1921 тиражем у 320 екземплярів. Центральною темою твору є націоналізм та національна ворожнеча¹⁵³. Важливо співставити цей епізод зі згаданим вище

¹⁴⁷ Rawicz, Piotr. *Le sang du ciel*. Paris: Gallimard, 1961, p. 117

¹⁴⁸ II Хроніка 7:14, пер. Огієнка

¹⁴⁹ Rawicz, Piotr. *Krew nieba*. Przekład: Andrzej Socha. Kraków: Wydawnictwo Krakowskie, 2003, str. 40

¹⁵⁰ Куйбіда, В. Фіалка // Енциклопедичний словник символів культури України / за заг. ред. В.П. Коцура, О.І. Потапенка, В.В. Куйбіди. – 5-е вид. – Корсунь-Шевченківський: ФОП Гаврищенко В.М., 2015. – с. 823-824 (912)

¹⁵¹ Rawicz, Piotr. *Krew nieba*. Przekład: Andrzej Socha. Kraków: Wydawnictwo Krakowskie, 2003, str. 40

¹⁵² Пауль Целан. Псалом. Нічийна троянда. Поезії / Упорядкування, переклад з німецької, післямова та глосарій Петра Рихла (нім. та укр. мовами). Чернівці: Книги — XXI, 2015, ст. 38-39

¹⁵³ Копельман, Зоя. Коментарі до роману «Кров неба» Пьотра Равича

романом Фойхтвангера, який, очевидно, перебуває під впливом твору Гайне. Окрім очевидних перегуків у самому тексті, доказом цьому може бути і те, що Фойхтвангер писав свою дисертацію саме про «Равина з Бахераху». Цей твір Гайне (властиво, не твір, а лише його фрагмент, бо повний рукопис згорів під час пожежі у 1833 році¹⁵⁴), вперше опублікований у 1840 як відповідь на т.зв. «дамаську справу»¹⁵⁵, активно обговорювався у міжвоєнний час (видання 1921 року) та, очевидно, у час Голокосту. Причиною обговорень, окрім всього іншого, стала проблема моральності. У 1937 році Ерїх Льовенталь, літературознавець із Берліна, у післямові до повісті звернув увагу на «дивовижну безвідповідальність, із якою равин у час небезпеки покидає общину, яка йому довіряла, в ім'я власного спасіння» (сам Льовенталь загинув у Аушвіці в 1944)¹⁵⁶. Отже, прикметно, що ЛЛ взявся обговорювати цей роман саме після свого пояснення, чому він відмовився від посади у Гарварді та залишився з общиною («Я радий, що справи склалися саме так як склалися. Що я є тут, з тобою, з вами всіма, з НАМИ всіма. Я не хотів би бути без нас»¹⁵⁷). У цьому ж пасажі він так оцінює своє місце в спільноті: «Я граю роль, ні, я є, я став... Очільником Святої Спільноти... скажімо, у Франкфурті під час мору»¹⁵⁸

Особливе місце у романі займають перегуки із твором іншого єврейського філософа та письменника — «Гогом і Магогом» Мартіна Бубера¹⁵⁹. Особливе місце вони займають не просто так. У 1961 році Пьотр Равич вислав свій роман Буберу. У підписі були наступні слова: «Без «Гога і Магога» моє

¹⁵⁴ Ионкис, Грета. Автобиографический подтекст гейневского «Бахарахского раввина» // Лехаим, февраль 2006 шват 5766 — 2 (166)

¹⁵⁵ Справа 1840 року, що стосувалася арешту тринадцяти високопоставлених членів єврейської общини Дамаска, яких звинувачували у ритуальному вбивстві християнського монаха і його слуги («кривавий навіт»)

¹⁵⁶ Ионкис, Грета. Автобиографический подтекст гейневского «Бахарахского раввина» // Лехаим, февраль 2006 шват 5766 — 2 (166)

¹⁵⁷ Rawicz, Piotr. Le sang du ciel. Paris: Gallimard, 1961, p. 27

¹⁵⁸ Rawicz, Piotr. Le sang du ciel. Paris: Gallimard, 1961, p. 27-28.

Значення: під час епідемій у Середньовіччі погроми ставали повсюдними. Зокрема — й через те, що вважалося за необхідне помститися «вбивцям Месії». Окрім того, євреїв звинувачували у отруєнні колодязів. Часто замість насильницької євреї вибирали шлях «добровільної смерті». Одним із таких прикладів є масове самогубство у Франкфурті-на-Майні під час епідемії 1348-1349.

¹⁵⁹ Бубер, Мартін. Гог і Магог. Пер. з англ. Я. Куценка. — К.: Дух і Літера, 2008. — 304 с.

життя було би іншим»¹⁶⁰. Трудність, однак, полягає у тому, що ці перегуки тяжко, а деколи — неможливо, розділити із відсиланнями до каббали. В найбільшій мірі — через те, що і роман Бубера пронизаний тими ж каббалістичними мотивами. Однак обидва твори є артикуляцією однієї і тієї ж філософії, з тою лише різницею, що у Бубера йдеться про наполеонівські війни, а у Равича — про Голокост.

Зокрема, у дуже багатьох місцях «Крові неба» згадуються цадики. Равич називає їх «якимись там святими чудотворцями»¹⁶¹, фальшивками, півправами, двозначностями. Причому на одному рівні із такими «фальшивими Месіями» як Шабатай Цві і Якуб Франк автор ставить і Карла Маркса, а разом з ним — «хороший десяток народних комісарів і підкомісарів»¹⁶². Він також вносить у це місце роздуми про власне місце кожного у цій дивній системі:

*Хто з нас — хоч би на мить — не повірив, що й сам є Месією з крові і кістки?*¹⁶³

На цьому прикладі можна добре простежити як перегуки з «Гогом і Магогом» Бубера, так і властивий Равичу «чорний гумор», і в ньому — намагання якось пояснити те, що це та філософія, яка «існувала завжди», а тепер — знаходить своє вираження у подіях, що відбуваються. По суті, виставляючи напоказ цей гротеск, він насміхається зі всіх євреїв та сам із себе, а однак суть справи не стає від цього менш трагічною.

Опираючись на вищесказане, Равич описує винятковість трагедії (Голокосту) наступним чином:

*І так ото, спокон-віків, фальшиві месії та големи, більше чи менше кривавлячи, вилазять із наших нутрощів; але чи уявляли ви собі коли-небудь, що могло би виникнути якогось дня зі схрещення їхніх стежок?*¹⁶⁴

¹⁶⁰ Archives of National Library of Jerusalem. ARC. Ms. Var. 350 008 611g Martin Buber Archive. Piotr Rawicz. AC-6216

¹⁶¹ Rawicz, Piotr. Krew nieba. Przekład: Andrzej Socha. Kraków: Wydawnictwo Krakowskie, 2003, str. 37

¹⁶² Rawicz, Piotr. Krew nieba. Przekład: Andrzej Socha. Kraków: Wydawnictwo Krakowskie, 2003, str. 51

¹⁶³ Rawicz, Piotr. Krew nieba. Przekład: Andrzej Socha. Kraków: Wydawnictwo Krakowskie, 2003, str. 51

¹⁶⁴ Rawicz, Piotr. Krew nieba. Przekład: Andrzej Socha. Kraków: Wydawnictwo Krakowskie, 2003, str. 53

Важливо, що він описує інтенцію міфічного Голема до вбивств як тугу за душею, у якій йому від початку відмовили, чи, інакше, — «шляхетне страждання, викликане пусткою»¹⁶⁵. На його думку, «Голем стає вбивцею завдяки певного роду чутливості, глухій потребі доброти»¹⁶⁶. І в цьому сенсі Равіч представляє його як «зворотню сторону», «Сітра ахра» (каббалістичне поняття) Месії¹⁶⁷. Таким чином виходить, що Равіч поєднує Голема та Месію, а якщо кожен єврей хоч трохи уявляє сам себе Месією (що може ставати дуже небезпечним у час Голокосту), то Голема з фальшивим Месією. Такими, отже, на його думку, є євреї: фальшивими Месіями, позбавленими ідентичності (як Голем позбавлений душі).

Надзвичайно важливими для розуміння роману є вставлені у нього літери єврейського алфавіту та цифри. Саме комбінаціям та інтерпретаціям їх прихованої символіки приділяється особлива увага у каббалі. Нижче наведено декілька таких місць.

Гуляючи старим єврейським цвинтаром, Борис побачив групу робітників, що тяжкими молотами розбивали мацеви:

*Алеф летіло наліво, а Хей, вирізьблене на іншому уламкові каменя, відскакувало направо. Опускалося в пил Гіммель, за ним — Нун. Багато Шін, літери, що символізує чудесну опіку Бога, було розтовчено молотами і розтоптане тими робітниками, що й самі уже стояли на порозі смерті.*¹⁶⁸

Жах цього символу можна зрозуміти, якщо пам'ятати, що каббалісти вірять, ніби букви існували від самого початку: за їх допомогою Бог творив Всесвіт. Окрім того, варто пам'ятати і про відсилку до Біблії, згадану в романі раніше: «Слово ставало тілом»¹⁶⁹. Тепер же тіла вбиваються, як руйнуються слова.

Підтвердженням цьому служить ще один пасаж, викладений у формі щоденникових записів Давида:

¹⁶⁵ Rawicz, Piotr. *Krew nieba*. Przekład: Andrzej Socha. Kraków: Wydawnictwo Krakowskie, 2003, str. 52

¹⁶⁶ Rawicz, Piotr. *Krew nieba*. Przekład: Andrzej Socha. Kraków: Wydawnictwo Krakowskie, 2003, str. 52

¹⁶⁷ Rawicz, Piotr. *Krew nieba*. Przekład: Andrzej Socha. Kraków: Wydawnictwo Krakowskie, 2003, str. 52

¹⁶⁸ Rawicz, Piotr. *Krew nieba*. Przekład: Andrzej Socha. Kraków: Wydawnictwo Krakowskie, 2003, str. 71

¹⁶⁹ Rawicz, Piotr. *Le sang du ciel*. Paris: Gallimard, 1961, p. 24

*Одне за другим, слова, всі слова людської мови в'януть, втрачають силу носіння якогось значення*¹⁷⁰.

Ця цитата, як і ще одна, — «Зрештою, слова мають завжди значення сильно тільки відносно»¹⁷¹ (вкладена у вуста німецького сержанта), — повністю вписується у дискурс неможливості творчості після Голокосту. Однак Равич дещо відходить від цієї філософії, пишучи про інше, про певну свою надію:

*А однак моє тіло вірить у слово магічне, слово визвольне. Чи воно вже в дорозі?*¹⁷²

Це, по-перше, накладається на його справжню біографію: Равич твердив, що цікавиться містикією. А по-друге, цей момент дає нам певний ключ до розуміння того, що відбуватиметься далі у романі.

У розділі XXXII, в якому ідеться про те, як Борис знайшов шлях порятуватися, він уздіває «Знак Земного Життя: горизонтальну лінію із трьома відгалуженнями, що увінчуються маленькими вогниками»¹⁷³. Цей знак, як можна зрозуміти з опису, — буква ש (Шін), передостання літера єврейського алфавіту. Равич сам подає її трактування в епізоді з розбиванням мацев: «*Шін, літери, що символізує чудесну опіку Бога...*»¹⁷⁴. Крім цього, Шін появляється на зовнішній стороні пергаменту мезузи, де в цьому випадку означає одне із імен Бога (Шадай), яке, власне, вказує на його присутність у долі людини та опіку. Три верхівки цієї літери прийнято інтерпретувати як три маленькі букви Юд, а відтак вони асоціюються з трьома праотцями: Авраамом, Яковом та Іцхаком, «заслуги» яких охороняють євреїв. В каббалі буква Шін відповідає сфері Гвура (доблесть, мужність), яка, в свою чергу, — праотцю Іцхаку. Він був пасивним в епізоді «жертвоприношення Адама»¹⁷⁵, приймаючи вирок Бога, але в останній

¹⁷⁰ Rawicz, Piotr. *Le sang du ciel*. Paris: Gallimard, 1961, p. 118

¹⁷¹ Rawicz, Piotr. *Le sang du ciel*. Paris: Gallimard, 1961, p. 127

¹⁷² Rawicz, Piotr. *Le sang du ciel*. Paris: Gallimard, 1961, p. 119

¹⁷³ Rawicz, Piotr. *Krew nieba*. Przekład: Andrzej Socha. Kraków: Wydawnictwo Krakowskie, 2003, str. 282

¹⁷⁴ Rawicz, Piotr. *Krew nieba*. Przekład: Andrzej Socha. Kraków: Wydawnictwo Krakowskie, 2003, str. 71

¹⁷⁵ Буття 22.

момент не був принесеним у жертву. Тому надія на Шін — це надія вижити в умовах, коли смерть здається невідворотною.

РОЗДІЛ ІІІ

СТАТТІ, ПЕРЕДМОВИ, ІНША ЛІТЕРАТУРНА ТВОРЧІСТЬ

3.1. Статті

У період з 1963 по 1975 роки Пьотр Равич написав 59 статей для видання *Le Monde*. На той час це була доволі молода (заснована в 1944 р. за розпорядженням Шарля де Голля) щоденна газета ліволіберального спрямування. Її наклад постійно збільшувався і становив приблизно від 180 до 350 тис. екземплярів у проміжку 1963-1969 рр.

Статті Равича являли собою здебільшого рецензії на твори авторів центрально- та східноєвропейського походження. Найчастіше це були огляди творів, які саме видавались у перекладі на французьку, однак трапляються також репортажі з літературознавчих зустрічей і конференцій та інтерв'ю із письменниками, що відвідали Париж.

Свою «кар'єру» у *Ле-Монд* Пьотр Равич розпочав саме із такого інтерв'ю: у 1963 році до столиці Франції прибув Вітольд Гомбрович, ексцентричний польський письменник і драматург, твори якого були під забороною у Польщі та який, починаючи із 1953 року, публікував свої короткі есе у паризькому виданні «Культура», заснованому Єжи Гедройцем. Характерно, що уже із першою публікацією Равич явно виразив не тільки свій тонкий літературний смак, але й свою моральну позицію, що згодом буде проглядатися фактично у всіх його подальших статтях.

По-перше, він ставить акцент на моральності Гомбровича, який критикує мистецьке середовище Парижа за його «самозванство» (і Равич звертає увагу, що цей «гордий аристократизм» Гомбровича не є надуманим)¹⁷⁶. По-друге — пропонує новий підхід до історії літератури, об'єднавши три прізвища (Бруно Шульц, Станіслав Ігнатій Віткевич та Вітольд Гомбрович) у «велику польську тріаду»¹⁷⁷.

¹⁷⁶ Rawicz, Piotr. Vitold Gombrowicz à Paris // *Le Monde*, 18.05.1963.

¹⁷⁷ *Ibid.*

«Героєм» другого нарису Равича став ще один «аутсайдер» у себе на Батьківщині (на цей раз — у Росії) — Андрій Синявський, який, аби опублікуватися, змушений був висилати свої рукописи у паризьку «Культуру», підписавши їх псевдонімом Абрам Терц. Аналіз творчості А. Синявського Пьотр Равич знову вписує у ширший контекст. Властиво, навіть у три. Спершу він розглядає її у контексті слів Александра Вата, який під час свого виступу у коледжі св. Антонія в Оксфорді поставив проблему впливу сталінізму на взаємини слів із значеннями, які вони мали би втілювати¹⁷⁸. Це, в свою чергу, породило питання про те, яким шляхом повинна далі рухатися російська література, відповіддю на яке передбачалося повернення до реалізму XIX століття. І, власне, тут Равич використав приклад Абрама Терца, аби показати, що ці прогнози є занадто спрощеними, а «шлях Солженіцина, тобто шлях описового реалізму, є аж ніяк не єдиним шляхом»¹⁷⁹. Другим же «розміщенням в контексті» стали акценти на сприйнятті А. Синявським радянської реальності. Для цього Равич майстерно вставляє у свою статтю ретельно підібрані цитати, підводячи підсумок останньою: «З великої мети залишаються лише засоби. Найпочесніші цілі розчиняються по дорозі; ми потіємо кров'ю, щоби досягти мети, але коли досягаємо її, то вона обертається на щось протилежне»¹⁸⁰. Однак, на думку Пьотра Равича, навіть не це є остаточною характеристикою творчого генія Абрама Терца. Тому він іде ще глибше і приходиться до висновку, що «Його скрипуча іронія, його сатира, його сильний протест насправді не стосуються жодного конкретного аспекту режиму або самого режиму. Вони націлені вище і, на мій погляд, спрямовані проти стану людини, проти буття як такого, проти буття, у якому кожен режим є лише одним із вторинних аспектів»¹⁸¹.

Андрієві Синявському присвячена ще одна стаття Равича, що вийшла друком через 11 років після першої. За цей час Абрам Терц був заарештований,

¹⁷⁸ Rawicz, Piotr. LES RÉCITS D'ABRAHAM TERTZ // Le Monde, 28.09.1963

¹⁷⁹ Ibid.

¹⁸⁰ Ibid.

¹⁸¹ Ibid.

звільнений, та, зрештою — переїхав працювати до Сорбонни. Книга, огляд якої пропонує читачам Равич¹⁸² («Голос із хору») була складена із листів, які Синявський писав у таборі та надсилав дружині. Тут Равич знову акцентує на тому, що може існувати й інакший, ніж у Солженіцина, стиль оповіді про табірні реалії. Він описує його як «Чорана, тільки більш слов'янського»¹⁸³ та, вочевидь, добачає схожість зі своїм власним досвідом та системою світобачення. На користь останнього свідчать його слова: «Не зрозумійте неправильно: я не буду свідомо рекомендувати перебування у концентраційному таборі митцям, які шукають «межових ситуацій», необхідних для їхньої творчості. Але не можна заперечувати, що духовної концентрації, настільки сильної, як це показано в книзі Синявського, було б важче досягти в кабінеті...». Окрім того, вони обоє говорили про свій табірний досвід як «не найгірший» (у випадку Равича)¹⁸⁴ чи «накращий час у житті» (в Синявського)¹⁸⁵.

Такий детальний огляд був необхідним, аби унаочнити «позалітературний», чи, вірніше, — «не лише літературний» інтерес Равича у написанні своїх статей для *Le Monde*. У більшості із них він піднімає важливі морально-етичні проблеми.

Особливе місце у цій публіцистиці займає питання радянського тоталітарного режиму. В тій чи іншій мірі Пьотр Равич намагається його висвітлити майже у кожному своєму тексті про літературу Росії чи СРСР (за винятком репортажних чи довідкових). В свою чергу, саме ця тематика (російська література) переважає: їй присвячено 30 із 59 статей на шпальтах *Le Monde*, і, як уже було згадано вище, ці тексти можна поділити на декілька категорій.

¹⁸² Rawicz, Piotr. Du bon usage des camps // *Le Monde*, 15.11.1974

¹⁸³ Ibid.

¹⁸⁴ Rudolf, Anthony. Engraved in Flesh: Piotr Rawicz and his novel *Blood from the Sky*. Menard Press, 2007 — p. 66.

¹⁸⁵ Liebermann, Dora. Urteil gegen die Schriftsteller Andrej Sinjawschij und Julij Daniel verkündet // Deutschlandfunk, 14.02.2016 [електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.deutschlandfunk.de/moskau-urteil-gegen-die-schriftsteller-andrej-sinjawschij.871.de.html?dram:article_id=345530

Першою із них стане знайомство із авторами, маловідомими чи й зовсім невідомими у Франції. Приводом для статті зазвичай стає переклад творів цих письменників на французьку, або ж — смерть автора. Так було із текстами про Абрама Терца, і те саме ми можемо прослідкувати у випадку Всеволода Іванова¹⁸⁶, Костянтина Паустовського¹⁸⁷, Андрія Белого¹⁸⁸, Юрія Казакова¹⁸⁹, Леоніда Андрєєва¹⁹⁰, Леоніда Леонова¹⁹¹, Булата Окуджави¹⁹².

Другою умовною категорією можна вважати тексти про твори «свідчення» та супутні їм. Найбільше місця серед них займає тема Солженіцина: від 1970 до 1974 року йому присвячено шість статей, у ще декількох, починаючи із 1963 року, його згадано побіжно. Причин писати про Солженіцина було більш ніж досить: у 1970 р. йому присудили Нобелівську премію¹⁹³, а читання «Архіпелагу ГУЛАГу» стало обов'язковим для всіх, хто вважав себе розумним. І, відповідно, гостро постало питання про симпатії лівих інтелектуалів до СРСР. Попри те, що існувало чимало текстів про жахливі радянські реалії, і навіть — у перекладі на французьку, саме прізвище Солженіцина стало по суті синонімом докору цим людям. Крім того, невдовзі у Франції вийшов друком його новий роман¹⁹⁴, а в 1974 році він серйозно доклався до обвинувачення Шолохова у плагіаті (зокрема у романі «Тихий Дон»)¹⁹⁵. Равич пише про Солженіцина власне із позиції, яка дозволяє критикувати радянський тоталітарний режим, маючи чим підкріпити ці звинувачення (в «Архіпелазі» Солженіцин, зрештою, сам писав: «Європа, звичайно не повірить, поки вона не була там сама, вона не повірить...»¹⁹⁶). Він

¹⁸⁶ див.: Rawicz, Piotr. " Nous allons en Inde ", de Vsévolod Ivanov // Le Monde, 30.11.1963, та Rawicz, Piotr. " Quand j'étais fakir ", de Vsévolod Ivanov // Le Monde, 05.02.1971

¹⁸⁷ див.: Rawicz, Piotr. " L'HISTOIRE D'UNE VIE ", de Constantin Paoustovski // Le Monde, 26.03.1966.

¹⁸⁸ див.: Rawicz, Piotr. UNE PUBLICATION TARDIVE " PÉTERSBOURG ", d'André, Biély // Le Monde, 13.09.1967.

¹⁸⁹ див.: Rawicz, Piotr. Iouri Kazakov // Le Monde, 20.12.1967.

¹⁹⁰ див.: Rawicz, Piotr. Redécouverte d'Andréev // Le Monde, 22.10.1971.

¹⁹¹ див.: Rawicz, Piotr. " LE VOLEUR ", de Léonid Léonov // Le Monde, 03.03.1972.

¹⁹² див.: Rawicz, Piotr. " Pauvre Avrossimov " de Boulat Okoudjava // Le Monde, 21.12.1972.

¹⁹³ див.: Rawicz, Piotr. UN HÉROS COURONNÉ // Le Monde, 09.10.1970.

¹⁹⁴ див.: Rawicz, Piotr. Son nouveau roman : "AOUT 14" // Le Monde, 02.07.1971.

¹⁹⁵ див.: Rawicz, Piotr. Soljenitsyne contre Cholokhov // Le Monde, 06.09.1974.

¹⁹⁶ Rawicz, Piotr. SOLJENITSYNE À L'INTÉRIEUR DES CAMPS // Le Monde, 13.12.1974

акцентує на безкарності злочинів, які відбуваються в СРСР¹⁹⁷ та тому, що «гіркий досвід Росії стосується всього людства»¹⁹⁸. А, отже, обвинувачення Солженіцина спрямовані не лише на сталінський період, але «на саму суть злочинного режиму та його глибинні принципи»¹⁹⁹. Для цього Равич розглядає інші його нариси, де він критикує міфи про «злого Сталіна, що суперечить доброму Леніну» та «злого Леніна, який зраджує доброму Марксові» і робить наступні висновки:

*На думку автора, соціалізм не є результатом кризи капіталізму, він базується на інстинкті смерті, самознищенні. (...) Деградація того, що є найвищим у людині та у відносинах між окремими людьми, - це не тимчасове зло, а неминучий результат соціалізму. Інше дослідження показує, що справді демократичні режими народжуються із самодисципліни на основі релігійної етики. Розпад цієї етики на Заході є загрозою для демократії.*²⁰⁰

До цього ж корпусу текстів Равича, де чільне місце зайняв Солженіцин, ми можемо віднести і статті про Варлама Шаламова²⁰¹, Надію Мандельштам²⁰², Лідію Чуковську²⁰³. Сам Пьотр означив їхню діяльність як «гігантську задачу», покликану «відновити, реконструювати ланки колективної пам'яті, цілеспрямовано ліквідованої всесильним державним апаратом»²⁰⁴. Дотичною темою ми можемо вважати і ту, яку Равич піднімає у статті про Пінхаса Кагановича²⁰⁵ (публікувався під псевдонімом Дер Ністер). Назагал це літературний огляд роману Кагановича про єврейську сім'ю, дія якого відбувається в українському містечку. Але він починається із опису трагічної

¹⁹⁷ Rawicz, Piotr. Poème et somme de l'univers totalitaire "L'Archipel du Goulag ", de Soljénitsyne // Le Monde, 21.06.1974

¹⁹⁸ Rawicz, Piotr. Soljenitsyne a dénoncé la " pseudo-détente " qui amènerait l'Occident à faire des concessions unilatérales // Le Monde, 20.11.1974.

¹⁹⁹ Rawicz, Piotr. Poème et somme de l'univers totalitaire "L'Archipel du Goulag ", de Soljénitsyne // Le Monde, 21.06.1974

²⁰⁰ Rawicz, Piotr. Poème et somme de l'univers totalitaire "L'Archipel du Goulag ", de Soljénitsyne // Le Monde, 21.06.1974

²⁰¹ див.: Rawicz, Piotr. Les récits de Varlam Chalamov // Le Monde, 25.04.1970.

²⁰² див.: Rawicz, Piotr. Les souvenirs de Nadejda // Le Monde, 31.03.1972

та Rawicz, Piotr. Croquis et réquisitoire de Nadejda Mandelstam // Le Monde, 19.04.1974.

²⁰³ див.: Rawicz, Piotr. Le martyre des mères // Le Monde, 11.04.1975.

²⁰⁴ Rawicz, Piotr. Le martyre des mères // Le Monde, 11.04.1975.

²⁰⁵ Rawicz, Piotr. La saga de " la Famille Machber " // Le Monde, 11.10.1974

долі їдишомовної літератури кінця ХІХ — початку ХХ століття, про яку він каже: «Гітлер винищив її читачів, Сталін — творців»²⁰⁶. Мова у цьому вступі йде і про ідеологічну кампанію боротьби з «безрідними космополітами», внаслідок якої загинув Дер Ністер як один із «двадцяти шести ліквідованих їдиш-письменників, «останніх з могікан» єврейської літератури в СРСР»²⁰⁷.

Власне творчість авторів-євреїв є другим важливим пластом статей Равича, написаних для *Le Monde*. До нього можемо віднести головним чином рецензії: на твори Єжи Косинського²⁰⁸, Менделя Манна²⁰⁹, Адольфа Рудницького²¹⁰, Елі Візеля²¹¹, Йозефа Рота²¹², Залмана Шазара²¹³ та Ельжбети Еттінгер²¹⁴. Із їдишомовних письменників, окрім уже згаданого Пінхаса Кагановича, Равич також писав про Йозефа Опатошу²¹⁵ та Менуху Рама²¹⁶.

З усіх цих текстів важливо виділити ті, які стосуються свідчення про Голокост, який Пьотр Равич і сам пережив. Своїми рецензіями, вибором цитат із творів він, по суті, частково проливає світло на власний досвід і своє сприйняття цього досвіду. По-перше, словами Косинського («Розмальований птах») він звертає увагу на «аутсайдерство» тих, які пережили Катастрофу: «Наші емоції, наші спогади та наші почуття ізолюють нас від інших»²¹⁷. Однак найважливішим є те, що єдиним можливим (чи правильним) способом думати і писати про Голокост він вважає «обрамуння» його в онтологічні категорії²¹⁸.

²⁰⁶ Ibid.

²⁰⁷ Ibid.

²⁰⁸ Rawicz, Piotr. " L'OISEAU BARIOLÉ ", de Jerzy Kosinski // *Le Monde*, 02.04.1966.

²⁰⁹ Rawicz, Piotr. Mendel Mann et " Les Plaines de Mazovie " // *Le Monde*, 14.05.1966.

та Rawicz, Piotr. Le dernier roman de Mendel Mann // *Le Monde*, 05.09.1975.

²¹⁰ Rawicz, Piotr. Adolf Rudnicki et " les Fenêtres d'or " // *Le Monde*, 18.06.1966

та Rawicz, Piotr. Treize récits d'Adolf Rudnicki // *Le Monde*, 13.09.1973.

²¹¹ Rawicz, Piotr. MÉDICIS : Élie Wiesel UN ENFANT DU GÉNOCIDE // *Le Monde*, 26.11.1966.

²¹² Rawicz, Piotr. Joseph ROTH, romancier autrichien // *Le Monde*, 24.05.1965

та Rawicz, Piotr. " LA TOILE D'ARAIGNÉE " le premier roman de Joseph Roth // *Le Monde*, 26.02.1971.

²¹³ Rawicz, Piotr. " Étoiles du matin " DE ZALMAN SHAZAR // *Le Monde*, 24.05.1969.

²¹⁴ Rawicz, Piotr. " Les Enfants de Varsovie " d'Elzbieta Ettinger // *Le Monde*, 25.06.1971.

²¹⁵ Rawicz, Piotr. Un classique expressionniste des lettres yiddish // *Le Monde*, 24.11.1972.

²¹⁶ Rawicz, Piotr. " LE VENT QUI PASSE " de Menuha Ram // *Le Monde*, 27.11.1974.

²¹⁷ Rawicz, Piotr. " L'OISEAU BARIOLÉ ", de Jerzy Kosinski // *Le Monde*, 02.04.1966.

²¹⁸ Rawicz, Piotr. " L'OISEAU BARIOLÉ ", de Jerzy Kosinski // *Le Monde*, 02.04.1966.

Неперевершеним майстром такого писання він вбачав Адольфа Рудницького, який, за Равичем, «досяг висот мистецтва»²¹⁹.

Окрім публікацій в *Le Monde*, Пьотр Равич впродовж 1970—1978 років друкувався у виданні *European Judaism*, де він працював також редактором. Ці тексти необхідно відокремити від статей для *Ле-Монд*, оскільки вони мають зовсім інший характер. Чотири із шести публікацій є, по суті, літературою: три — виглядають поредагованими нотатками (на той же манер, що і роман «Кров неба»)²²⁰, одна — абсолютно новий текст, написаний у другій половині 1970-х років²²¹. *European Judaism* опублікував також передмову Равича до книжки Адольфа Рудницького, перекладену англійською²²² та інтерв'ю на тему французького єврейства, взяте у нього Ентоні Рудольфом і Міхаелем Гулстоном²²³.

Попри безперечну цінність художніх текстів, які де-факто є своєрідними постскриптумами до «Крові неба» (у тому сенсі, що пояснюють деякі алегоричні символи із нього), найбільшою вагою, однак, володіє інтерв'ю. Незважаючи на тему/назву, насправді мова у ньому іде про єврейство загалом, і єврейство, чим воно є для Равича, — зокрема. Можна було би апелювати до того, що мовляв Пьотр Равич постійно фальсифікує власну біографію, а тому інтерв'ю із ним приречене бути чи не найменш достовірним зі всіх джерел. Однак дана розмова стосується не фактів, а радше онтологічних категорій, які, власне, Равич розглядає напрочуд серйозно. Таким чином, можна виокремити декілька найважливіших його думок. По-перше, він вважає, що саме Голокост дав (французькому) євреєві відчуття «єврейськості»²²⁴. По-друге, прагнення до самоідентифікації та пошуку коренів, характерне для «супер-

²¹⁹ Rawicz, Piotr. Adolf Rudnicki et " les Fenêtres d'or " // *Le Monde*, 18.06.1966.

²²⁰ див.: Rawicz, Piotr. The Companion of a Dream // *European Judaism*. Vol.5, no.1/Winter 1970/71, p.2-4; Rawicz, Piotr. Singing Meat // *European Judaism*. Vol.6, no.1/Winter 1971/72, p.2-3; Rawicz, Piotr. Fragments // *European Judaism*. Vol.7, no.1/Winter 1972/73, p.24-26.

²²¹ Rawicz, Piotr. Salt and Pepper // *European Judaism*. Vol.12, no.1/Spring 1978, p.16-18.

²²² Rawicz, Piotr. Introduction to The High Sky of the Holy Days of Adolf Rudnicki; translated from French by Susan Knight // *European Judaism*. Vol.7, no.2/Summer 1973, p.3-5.

²²³ Piotr Rawicz on French Jewry: An Interview with Goulston and Rudolf; translated from French and edited by Juliette Pollitzer // *European Judaism*. Vol.5, no.1/Winter 1970/71, p.5-7.

²²⁴ Piotr Rawicz on French Jewry: An Interview with Goulston and Rudolf; translated from French and edited by Juliette Pollitzer // *European Judaism*. Vol.5, no.1/Winter 1970/71, p. 5.

індустріалізованого» суспільства, він вважає природньо сильнішим/вираженішим у євреїв²²⁵. Це важливо, бо формулювання цієї тези про ідентичності свідчить про те, що Равич сам шукав самоідентифікації у минулому своєї родини та свого народу. По-третє, інтелектуальну складову юдаїзму він вважає критично важливою для єврейської самосвідомості²²⁶. По-четверте, ось як він (дещо концептуалізовано) пояснює свою критику на події 1968 року в Парижі: «Історія розміщає попередньо задану термінологію як перешкоду на шляху до вільного та спонтанного підходу до Буття і Реальності. У цьому сенсі я вірю, що марксизм чи, тим більше, структуралізм є злом, яке калічить речі, чому я і намагаюся протидіяти за допомогою моїх персонажів»²²⁷.

3.2. Передмови

За період між 1976 і 1982 роками Пьотр Равич написав п'ять передмов до книжок інших авторів. Усі п'ять романів — це переклади на французьку творів авторів із Центрально-Східної Європи. І всі вони — праці виняткової ваги, що піднімають важливі моральні питання.

Першою була передмова до збірки новел Ефраїма Севели «Легенди Інвалідної вулиці», що початково була видана у 1971 році, а в 1976 — перекладена на французьку²²⁸. Юхим Євелевич Дрбакін (справжнє ім'я) був євреєм родом із Білорусі, що пережив війну і став письменником, кінорежисером та сценаристом. У 1971 році виїхав до Ізраїлю, звідти у 1977 емігрував до США, а з 1990 і аж до смерті в 2010 жив у Росії. У 1971, по дорозі до Ізраїлю, Севела перебував у Франції, і там, власне, й написав «Легенди Інвалідної вулиці». Більш ніж імовірно, що вони із Пьотром Равичем були знайомі особисто.

²²⁵ Ibid.

²²⁶ Ibid.

²²⁷ Ibid. p. 6.

²²⁸ Sevela, Ephraïm. *Légendes de la rue des Invalides, suivi de Le chemin du bonheur*. Traduit du russe par François Cornillot. Paris: Albin Michel, 1976. — 256 p.

Характерною рисою передмов Равича є, однак, слабка дотичність до сюжетів творів. Натомість він вихоплює із текстів те, що цікаво йому самому і розвиває тему на свій лад.

Так сталося і з «Легендами Інвалідної вулиці». Справа у тому, що книга Севели — це шість «легенд» із однієї єврейської вулиці в Бобруйську, які, по суті, описують страшну трагедію війни, але, разом з тим, наскрізь просякнуті фантастичним почуттям гумору. Равич починає із того, що виводить єврейську традицію сміятися ще від початку часів: Іцхак (Патріарх Ісаак) з івриту дослівно значить «він сміється»²²⁹. І навіть Гітлер та його помічники не зуміли вбити єврейського сміху: він лунав у тіні крематоріїв, на виході з таборів смерті, всюди²³⁰.

Власне, окрім самого факту чудового почуття гумору серед євреїв, Равич зазначає ще дещо, дуже важливе:

*Але Катастрофа, яку ми щойно пережили, вже набула квазі-космічного виміру, ця подія сприймається як метаісторична, а не історична*²³¹.

І, власне, пошук у трагічних свідченнях жахливої епохи слідів *того самого* традиційного єврейського гумору та самоіронії буде означати, що старий світ ще не зовсім втрачено²³².

У 1978 році вийшов друком переклад на французьку «Короля обох Сицилій» Анджея Кусневича²³³. Сам Кусневич народився в 1904 у Самбірському районі Львівської області, і більшість його пізнішого творчого доробку була присвячена саме Галичині. У 1940-1943 він працював у Бюро опіки над поляками та брав участь у французькому Русі Опору. Після війни отримав роботу в польському посольстві у Парижі. У 1950 його було

²²⁹ Rawicz, Piotr. Preface // Sevela, Ephraïm. Légendes de la rue des Invalides, suivi de Le chemin du bonheur. Traduit du russe par François Cornillot. Paris: Albin Michel, 1976. — p. 3

²³⁰ Rawicz, Piotr. Préface // Sevela, Ephraïm. Légendes de la rue des Invalides, suivi de Le chemin du bonheur. Traduit du russe par François Cornillot. Paris: Albin Michel, 1976. — p. 4

²³¹ Rawicz, Piotr. Préface // Sevela, Ephraïm. Légendes de la rue des Invalides, suivi de Le chemin du bonheur. Traduit du russe par François Cornillot. Paris: Albin Michel, 1976. — p. 4.

²³² Rawicz, Piotr. Préface // Sevela, Ephraïm. Légendes de la rue des Invalides, suivi de Le chemin du bonheur. Traduit du russe par François Cornillot. Paris: Albin Michel, 1976. — p. 4

²³³ Kuśniewicz, Andrzej. Le Roi des Deux-Sicules. Traduit du polonais par Christophe Jezewski et François Xavier Jaujard. Paris: Albin Michel, 1978. — 281 p.

відкликано назад до Польщі, тож, можливо, саме про нього пише Іван Лисяк-Рудницький у своєму щоденнику:

Незадовго після цього прийшло до польсько-французької «дипломатичної війни». Головного польського репрезентанта РАР'у викунули з Франції (як реванж за подібну міру Варшави)²³⁴.

Тоді Пьотр зайняв його місце. А у своїй передмові від 1978 року поставив акцент на тому, що це значить для автора: писати в рамках літературного середовища, яке розвивається поза тінню якої-небудь політичної, економічної чи військової сили (а Кусневич писав польською). Така література, на його думку, «карається в рамках своїх національних обмежень», тобто посередній автор, який пише англійською, російською, французькою, німецькою, іспанською чи навіть італійською, матиме куди більше шансів, аніж його колеги, що творять румунською, угорською, українською, польською чи литовською, якими би геніальними вони не були²³⁵. Равич вбачав у цьому велику несправедливість і закликав якось це виправляти: «Було б добре, якби команда багатомовних дослідників спробувала колись створити каталог того багатства, яке є втраченим чи недоступним через те, що його творці використовували так звану «маргінальну» мову»²³⁶.

Власне, Кусневича він вважає геніальним і у своєму невеликому, проте глибокому, тексті пояснює, чому. Для нас же важливо розуміти дві речі про самого Равича, які можна виснувати із цієї передмови. По-перше, за допомогою його власних слів можна частково пояснити, чому саме він вирішив реалізувати себе як письменник за допомогою французької мови, хоч мав із нею деякі труднощі²³⁷. По-друге, стає очевидним, що він і справді докладав багатьох зусиль, аби ознайомити бодай французького, якщо не світового, читача із

²³⁴ 19 липня 1950 ст 80

²³⁵ Rawicz, Piotr. Andrzej Kuśniewicz, poète de la fin d'un monde (Préface) // Rosenman, Annie Dayan; Louwagie, Fransiska. Un ciel de sang et de cendres. Piotr Rawicz et la solitude du témoin, Kimé, 2013. — p. 384.

²³⁶ Rawicz, Piotr. Andrzej Kuśniewicz, poète de la fin d'un monde (Préface) // Rosenman, Annie Dayan; Louwagie, Fransiska. Un ciel de sang et de cendres. Piotr Rawicz et la solitude du témoin, Kimé, 2013. — p. 384-385.

²³⁷ Graf Von Schwerin, Christoph. Piotr Rawicz // Twórczość, 1998, nr.6/631. — str. 116

найкращими творами Центрально-Східної Європи. А отже, ці слова у некролозі Юзефа Чапського²³⁸ не є перебільшенням.

Наступні три передмови вийши до романів, виданих «Галлімаром». Пьотр Равич сам рекомендував ці книги видавцеві, більше того: якщо вірити декому із авторів, то саме ці рекомендації були вирішальними²³⁹.

У 1979 році вийшов франкомовний переклад твору Адольфа Рудницького «Лев Святого Шабату»²⁴⁰. Автор — польський єврей із хасидської родини, що був учасником Польської кампанії, а після втечі з полону, у 1940-1941 роках, мешкав у Львові та був членом Національного Єврейського Комітету. 17 вересня 1940 він також вступив до Спілки радянських письменників України. Із 1942 року жив у Варшаві, в 1944 пішов добровольцем у АК. Також брав участь у Варшавському повстанні.

Адольф Рудницький був близьким другом Пьотра Равича²⁴¹. Достеменно не відомо, із якого саме часу вони приятелювали, але Равич читав усі твори Рудницького і вони справили на нього неабияке враження²⁴²: у «Крові неба» він неодноразово прямо чи непрямо посилається на ці праці. Більше того, є всі підстави вважати, що головного жіночого персонажа свого дебютного роману (Ноемі) він назвав саме у честь героїні книги «Некохана» (1937) Рудницького.

У передмові до «Лева...» Равич говорить про Рудницького: «Я продовжую вважати його найважливішим польським і найважливішим єврейським письменником серед наших сучасників»²⁴³. Окрім того, він вважав,

²³⁸ Czapski, Józef. Pozgonne — zbyt osobiste // Kultura (paryska), 1982, nr.7/8. — str. 123

²³⁹ Вірний, Микола. Портрет поета. Рівне: Діва, 1998, — ст. 46.

²⁴⁰ Rudnicki, Adolf. Le Lion du Saint Sabbath. Traduit du polonais par Jean-Yves Erhel. Paris: Gallimard, 1979. — 216 p.

²⁴¹ Anna Ciarkowska. Rozdział 4: „Słowa rozłażą się jak wszy». Piotr Rawicz – pisarz na krawędzi tekstu // Strategie twórcze w działaniu: C Z E Ś Ć II. Strategie interpretacyjne w kontekście procesu twórczego / red. Grażyna Habrajska, Joanna Ślósarska. — Primum Verbum, 2016. — Str. 192

²⁴² Томкевич, Мина. Певец Холокоста, встреча с Петром Равичем, автором книги «Кровь неба». Пер. с иврита Зои Копельман // Ма'арив, 18.09.1963, — с.25.

²⁴³ Rawicz, Piotr. Adolf Rudnicki, le dernier barde du judaïsme polonais (Préface) // Rosenman, Annie Dayan; Louwagie, Fransiska. Un ciel de sang et de cendres. Piotr Rawicz et la solitude du témoin, Kimé, 2013. — p. 374.

що Рудницький поборює «тенденцію залишати свідчення, яка донедавна домінувала у книгах про Голокост» і зумів створити художню літературу²⁴⁴.

Як і звичайно, у цьому своєму тексті Пьотр Равич пробує не тільки проаналізувати самого автора (Рудницького) та витоки і поворотні пункти його творчості, але й підняти важливі для себе питання. На цей раз ними стали тема «природності» тоталітаризму, правдивості поезії та — знову — вибору письменником мови для творчості. Щодо першого він пише:

*Якщо тоталітаризм не відповідав би чомусь справжньому, добре закріпленому в людському серці, тоталітарної влади не було б. Щоб не дивитися задалеко: чи любовна пристрасть не є яскравим прикладом тоталітарного насіння, що проростає у нас?*²⁴⁵

Ця цитата цілком добре накладається на всі інші декларації філософської позиції Равича стосовно Голокосту, про що більше він ще напише через два з половиною роки.

У 1982, за два місяці до самогубства Пьотра Равича, у Gallimard виходить друком книжка із останньою його передмовою. Це — «Пісковий годинник»²⁴⁶ Данила Кіша, ще одного приятеля Равича. Кіш був сербським євреєм, що втратив батька у Аушвіці, а сам зазнав літературних та політичних гонінь у другій половині 1970-х років, після чого і переїхав до Франції.

Передмова Равича знаменує собою полеміку із Теодором Адорно, якого він, як сам зізнається, цитує із пам'яті: «Після Аушвіца поезія стала неможливою»²⁴⁷.

По-перше, — пише Равич, — чому саме після Аушвіца, а не після Соловків та Колими? Або після колективізації сільського господарства в Україні на

²⁴⁴ Томкевич, Мина. Певец Холокоста, зустріч з Петром Равичем, автором книги «Криві неба». Пер. с иврита Зої Копельман // Ма'арив, 18.09.1963, — с.25.

²⁴⁵ Rawicz, Piotr. Adolf Rudnicki, le dernier barde du judaïsme polonais (Préface) // Rosenman, Annie Dayan; Louwagie, Fransiska. Un ciel de sang et de cendres. Piotr Rawicz et la solitude du témoin, Kimé, 2013. — p. 377.

²⁴⁶ Kiš, Danilo. Sablier. Traduit du serbo-croate par Pascale Delpech. Paris: Gallimard, 1982. — 288 p.

²⁴⁷ Rawicz, Piotr. Danilo Kiš... avec les seules armes dignes d'un poète (Préface) // Rosenman, Annie Dayan; Louwagie, Fransiska. Un ciel de sang et de cendres. Piotr Rawicz et la solitude du témoin, Kimé, 2013. — p. 388.

Потрібно, однак, звернути увагу на те, що насправді Адорно ніколи не говорив цих слів.

*початку 30-х років? Наприкінці Культурної революції в Китаї? Або після царювання в Камбоджі Пол Пота?*²⁴⁸

Він також посилається на єврейських богословів, декларуючи і свою позицію: «Нацистський Голокост являє собою архетипну, метаісторичну подію: руйнування Єрусалимського храму»²⁴⁹.

Отже, Равич називає тезу Адорно «абсурдною», і на захист своєї позиції представляє читачеві всі течії літератури Голокосту, в тому числі — і поезії. Більше того: він ставить питання про можливість існування істинного мистецтва поза сферою людських страждань²⁵⁰. Крім особистих сентиментів, пов'язаних із власним походженням та роками формування особистості, схоже, що саме біль і страждання є причиною глибокої симпатії Равича до країн Центрально-Східної Європи та їхніх поетів, несправедливо обділених увагою.

Критично велику вагу для українського читача має передостання передмова Пьотра Равича: до франкомовного видання «Жовтого князя» Василя Барки²⁵¹ (1981). Він зізнається, що давно не читав страшнішої книги. Книги про холоднокривне вбивство «родини, села, соціального класу», організоване маленькою групою доктринерів, «байдужих до всього, окрім власного добробуту, влади та слабоумної утопії»²⁵². Равич апелює до читачів за допомогою важкого сарказму: «Але ж Україна... це так далеко!»²⁵³. А також:

²⁴⁸ Rawicz, Piotr. Danilo Kiš... avec les seules armes dignes d'un poète (Préface) // Rosenman, Annie Dayan; Louwagie, Fransiska. Un ciel de sang et de cendres. Piotr Rawicz et la solitude du témoin, Kimé, 2013. — p. 389.

²⁴⁹ Rawicz, Piotr. Danilo Kiš... avec les seules armes dignes d'un poète (Préface) // Rosenman, Annie Dayan; Louwagie, Fransiska. Un ciel de sang et de cendres. Piotr Rawicz et la solitude du témoin, Kimé, 2013. — p. 389.

²⁵⁰ Rawicz, Piotr. Danilo Kiš... avec les seules armes dignes d'un poète (Préface) // Rosenman, Annie Dayan; Louwagie, Fransiska. Un ciel de sang et de cendres. Piotr Rawicz et la solitude du témoin, Kimé, 2013. — p. 389.

²⁵¹ Vassil Barka. Le Prince jaune. Trad. de l'ukrainien par Olga Jaworskyj. Préface de Piotr Rawicz. Paris: Gallimard, 1981. — 396 p.

²⁵² Rawicz, Piotr. Vassil Barka, à l'heure du grand crime (Préface) // Rosenman, Annie Dayan; Louwagie, Fransiska. Un ciel de sang et de cendres. Piotr Rawicz et la solitude du témoin, Kimé, 2013. — p. 379.

²⁵³ Rawicz, Piotr. Vassil Barka, à l'heure du grand crime (Préface) // Rosenman, Annie Dayan; Louwagie, Fransiska. Un ciel de sang et de cendres. Piotr Rawicz et la solitude du témoin, Kimé, 2013. — p. 380.

«Дія відбувається у Польщі, тобто, можна сказати, ніде», — як писав Альфред Джеррі. У такому разі Україна є нічим у нічому, будь-якою російською провінцією на безмірних просторах Імперії...»²⁵⁴

По суті, у наших термінах, Пьотр Равич називає Голодомор 1932-33 років геноцидом. Він прирівнює долю українських селян у часи «розкуркулення» та колективізації до долі євреїв під владою Гітлера, камбоджійців під владою Пол Пота та вірмен під турецьким пануванням²⁵⁵. Хоч і невідомо, чи читав він до того Рафаеля Лемкіна, чи це його власні висновки, впродовж усього тексту він постійно повертається до цієї теми, невпринно порівнюючи українську та єврейську трагедії. Равич також ставить акцент на дуже важливому нюансі, який вирізняє цей геноцид: питання Голодомору в Україні оповите повною, спланованою тишею²⁵⁶, а сама трагедія відбулася в умовах абсолютно мирної міжнародної ситуації²⁵⁷.

Неможливо хоч побіжно не звернути увагу на естетику, хоч і моторошну, цієї передмови. Равич згадує, що Барка захистив дисертацію (1940) про «Божественну комедію» Данте. Він вважає цю тему невинуватою:

Тінь Уголіно²⁵⁸ лягла на ці землі, представлені у «Жовтому князі»²⁵⁹.

Василь Барка дуже тепло і вдячно відгукується про Пьотра Равича:

Я хочу, щоб усі українці знали, за кордоном і на батьківщині теж, що вирішальну роль в приведенні повісти «Жовтий князь» до видавництва Галлімар — відігравав французький письменник [...]: його ім'я П'єр Равіч. Він перший у широкому світі звернув увагу на «Жовтого князя» і дав дуже прихильну нотатку в «Ле Мوند». А коли я звернувся до нього у справі

²⁵⁴ Rawicz, Piotr. Vassil Barka, à l'heure du grand crime (Préface) // Rosenman, Annie Dayan; Louwagie, Fransiska. Un ciel de sang et de cendres. Piotr Rawicz et la solitude du témoin, Kimé, 2013. — p. 380.

²⁵⁵ Rawicz, Piotr. Vassil Barka, à l'heure du grand crime (Préface) // Rosenman, Annie Dayan; Louwagie, Fransiska. Un ciel de sang et de cendres. Piotr Rawicz et la solitude du témoin, Kimé, 2013. — p. 380.

²⁵⁶ Rawicz, Piotr. Vassil Barka, à l'heure du grand crime (Préface) // Rosenman, Annie Dayan; Louwagie, Fransiska. Un ciel de sang et de cendres. Piotr Rawicz et la solitude du témoin, Kimé, 2013. — p. 382.

²⁵⁷ Rawicz, Piotr. Vassil Barka, à l'heure du grand crime (Préface) // Rosenman, Annie Dayan; Louwagie, Fransiska. Un ciel de sang et de cendres. Piotr Rawicz et la solitude du témoin, Kimé, 2013. — p. 380.

²⁵⁸ Уголіно фігурує в «Божественній комедії» Данте («Пекло» 32:124-33:90, де розповідається про його смерть разом з синами від голоду.

²⁵⁹ Rawicz, Piotr. Vassil Barka, à l'heure du grand crime (Préface) // Rosenman, Annie Dayan; Louwagie, Fransiska. Un ciel de sang et de cendres. Piotr Rawicz et la solitude du témoin, Kimé, 2013. — p. 383.

*перекладу, то він прийняв це до серця — так щиро й близько, як ніхто з наших земляків...*²⁶⁰

Барка також акцентував на єврейському походженні Равича і назвав це «найвизначнішим і найповчальнішим прикладом єврейсько-української співпраці»²⁶¹.

Вочевидь автор «Жовтого князя» не був знайомий ані з Равичем особисто, ні ознайомлений з його біографією, хоч і жив у Франції в період 1947-1950 рр., тоді ж, коли туди переїхав і Пьотр . На це вказує, по-перше, неправильне написання імені, а по-друге — Барка, схоже, вважав Равича саме французьким євреєм (на що вказує здивування і захоплення цікавістю Пьотра до Голодомору).

Отже, Василь Барка (чи то Василь Очерет) став єдиним автором, який удостоївся від Равича «просування» свого роману та передмови до нього, не будучи при цьому приятелем Пьотрові. Тож можна виснувати, що питання України та українців було дуже важливим і болісним для Равича (зрештою, на це також вказують деякі пасажі у його «Крові неба», статтях та інтерв'ю). Це, мабуть, — те, що Іван Лисяк-Рудницький називав «українською жилкою Петра»²⁶². Окрім того, він щиро ненавидів комуністичну владу, і вважав, що навіть «якщо б партія комуністичних узурпаторів за час свого існування не вчинила іншого злочину, крім насильно проведеної колективізації хліборобства в Україні, то в очах безсторонніх та поінформованих людей вона була б дискваліфікована»²⁶³.

3.3. «Записки контрреволюціонера, або 3 похмілля»

У 1969 році Пьотр Равич видав свою другу книгу. Нею став публіцистичний роман про події травня 1968 у Парижі з викличною (враховуючи час публікації) назвою «Записки контрреволюціонера, або 3

²⁶⁰ Вірний, Микола. Портрет поета. Рівне: Діва, 1998, — ст. 46.

²⁶¹ Вірний, Микола. Портрет поета. Рівне: Діва, 1998, — ст. 46.

²⁶² 18 тра 1951, ст 106

²⁶³ Вірний, Микола. Портрет поета. Рівне: Діва, 1998, — ст. 49.

похмілля»²⁶⁴. Реакція на неї була повністю протилежною до реакції на «Кров неба». Твір залишився «нібито непоміченим», бо не відповідав тогочасним запитам: за лаштунками радісної, піднесеної «революційності» він викривав тоталітарну нетерпимість, що не могло не обурювати гордих із себе «лівих інтелектуалів»²⁶⁵. На відміну від «Крові неба», «Записки...» було перекладено лише на російську мову та видано у скороченій версії в емігрантському журналі «Континент» за 1980 рік²⁶⁶. Там же було розміщено коротку нотатку від редакції, у якій було дано доволі різку оцінку ситуації, що склалася навколо виходу книжки: «Відважно самотня книга Равича була замовчана, автор підданий остракізму — могли б і лінчувати (принаймні, у пресі), якби контрреволюціонер не був колишнім в'язнем Освенциму»²⁶⁷.

Яніна Катц Г'юйтсон також розповіла історію, коли її знайомий, власник данського видавництва, передумав перекладати і видавати цей твір Равича. Попри те, що він це згодом пояснював «слабкістю» роману, сама вона висловила припущення, що насправді річ була у тому, що в Копенгагені 1969 року будь-яка критика паризького протесту та схожих на нього подій у данських університетах трактувалася як непрощenna помилка²⁶⁸.

«Записки...», однак, немало обговорювалися в центрально- та східноєвропейських емігрантських колах. Зокрема немало доклалася до цього дуже прониклива рецензія на неї Чеслава Мілоша, надрукована у паризькій «Культурі»²⁶⁹. Мілош дивиться в корінь: «Книжка Равича не стільки описує сам перебіг подій, як те, що «виходило на поверхню» внаслідок руйнівного happening»²⁷⁰. Він звертає увагу на те, що вихідці зі східної частини Європи ставляться до студентських революцій Заходу на загал негативно, причому —

²⁶⁴ Rawicz, Piotr. Bloc-notes d'un contre-révolutionnaire ou La gueule de bois. Paris: Gallimard, 1969. — 176p.

²⁶⁵ Czapski, Józef. Pozgonne — zbyt osobiste // Kultura (paryska), 1982, nr.7/8. — str. 123

²⁶⁶ Равич, Петр. С похмелья, или Записки контрреволюционера. Сокр. пер. с франц. Никиты Кривошеина // Континент, 1980, №25. — стр. 7-88

²⁶⁷ Равич, Петр. С похмелья, или Записки контрреволюционера. Сокр. пер. с франц. Никиты Кривошеина // Континент, 1980, №25. — стр. 7

²⁶⁸ Katz Hewetson, Janina. Piotr Rawicz, pisarz zapomniany // Kultura (paryska), 1990, nr. 3/510. — str. 125-133

²⁶⁹ Miłosz, Czesław. Lepsze zabawy // Kultura (paryska), 1969, nr. 10/265. — str. 132-134

²⁷⁰ Miłosz, Czesław. Lepsze zabawy // Kultura (paryska), 1969, nr. 10/265. — str. 133

незалежно від власних політичних переконань. І пояснює це, використовуючи назву першого роману Равича: пам'ять про «небо, що кривавить» не налаштовує до загравань із двигунами суспільного механізму²⁷¹. Мілош звертає увагу і на ще одну дуже важливу річ, зображену у романі, проте відрефлексовану вже ним самим: «безкінечний карнавал», яким можна називати цю та інші подібні революції, може виявитися набагато серйознішою справою, ніж видається на перший погляд. Бо «ми звикли трактувати людські слова як вираження «поглядів», людські дії як такі, що «мають якусь мету». А що, якщо би у другій половині двадцятого століття починався новий етап, коли слова, доктрини, дії перетворювалися би на атрибут театрального шоу?»²⁷².

Равич до кінця життя говорив про свою нелюбов до комуністів. Ця нелюбов бере свій початок із дій радянської влади на Україні в міжвоєнні роки. Якщо не раніше: Соломон Равич, батько Пьотра, ще під час революції втік із Москви до Львова²⁷³, і на це мусили бути причини. А Пьотр був у міцних дружніх стосунках із багатьма українцями і добре знав, яких страждань вони зазнали від «совєтів». Крім знищення інтелігенції у 1920-х роках, йому відомо було про Голодомор, який він сприймав не інакше як сплановану акцію²⁷⁴.

Сам він, однак, «до політичних питань ніколи не мав особистого відношення, він радше літератор і естет»²⁷⁵. І, якщо вірити Лисякові-Рудницькому, то саме робота на ПАП (Polska Agencja Prasowa) зробила із Равича запеклого антикомуніста: «Про комуністів, про всю систему він оповідає масу злобних анекдотів, характеристичних рис глупоти і злочинности»²⁷⁶. Важливо це розуміти з огляду на те, що він все чекав на війну, яка, на його думку, мала невдовзі розпочатись²⁷⁷.

²⁷¹ Miłosz, Czesław. *Lepsze zabawy* // *Kultura* (paryska), 1969, nr. 10/265. — str. 132

²⁷² Miłosz, Czesław. *Lepsze zabawy* // *Kultura* (paryska), 1969, nr. 10/265. — str. 133

²⁷³ Graf Von Schwerin, Christoph. *Piotr Rawicz* // *Twórczość*, 1998, nr.6/631. — str. 115-119

²⁷⁴ Rawicz, Piotr. *Vassil Barka, à l'heure du grand crime (Préface)* // Rosenman, Annie Dayan; Louwagie, Fransiska. *Un ciel de sang et de cendres. Piotr Rawicz et la solitude du témoin*, Kimé, 2013. — p. 379-383.

²⁷⁵ Щоденники Івана Лисяка-Рудницького, записи за 19.07.1950

²⁷⁶ там само.

²⁷⁷ там само.

Тому, а також, як уже було згадано вище, у зв'язку із власним досвідом та знаннями про те, чим є комуністична влада в СРСР, Равич болісно сприйняв події 1968 року. Ален Безансон називає «Записки...» романом, «сповненим здивування, презирства, відчаю. Пьотр Равич був недавнім іммігрантом з Комуністичної Польщі. Ми можемо припустити, яким був стан його розуму»²⁷⁸.

Лейб Куперштейн, який під час приїзду Пьотра до Ізраїлю в 1970 взяв у нього інтерв'ю, також проливає світло на це питання:

В бесіді, як і в книзі, він насміхається над характерним для нинішньої молоді презирством до слів. Типовий представник богемі, який не приймає умов конвенціонального суспільства, він мало пам'ятає лозунги, які закликають повалити уряд. Він, який має досвід життя при радянському режимі, не розуміє, чим театри та університети в країнах «народної демократії» або в Китаї під правлінням Мао є більш пролетарськими та революційними за університет Сорбонни. Він знуцається над арсеналами слів, якими студенти збиралися обстріляти і повалити державні установи»²⁷⁹.

²⁷⁸ Besançon, Alain. Aux origines religieuses de mai 68 // à propos de l'ouvrage de Yves Congar (Journal d'un théologien, 1946-1956. Cerf, 2001. — 462p.) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://www.asmp.fr/fiches_academiciens/textacad/besancon/mai68_congar.pdf

²⁷⁹ Куперштейн, Лейб. Встречи с Пётром Равичем, миллионером страданий. Пер. с иврита Зои Копельман // Газета Давар, 29 мая 1970 г., — с. 8

ВИСНОВКИ

Пьотр Равич, як уже знаємо, — польськомовний єврей, народжений у засимільованій родині у Львові в 1919 році. Після пережитих трагічних і жахливих подій Голокосту він переїжджає до Парижа, аби там стати письменником. Він веде абсолютно богемний спосіб життя: багато палить і п'є, користується увагою жінок, спілкується із митцями усіх напрямків, пише успішний роман. Крім того — вигадує автобіографії, оповиваючи себе немовби ауурою таємничості. Крім того — володіє дванадцятьма мовами. Він мав би класично вписатися у категорію засимільованих євреїв, які ідентифікують себе виключно з богемою, творчою чи інтелектуальною. Але так не стається: Равич наворачтається до юдаїзму. І не просто наворачтається, а вбачає у ньому для себе саме інтелектуальну силу, необхідну його освіченості та ерудованості. Те, що він ідентифікує себе в першу чергу як іудея, причому такого, для якого містицизм є важливим, дуже чітко проступає у його романі «Кров неба». Що, сподіваюся, мені вдалося показати. Це, однак, ніяк не заперечує його «аутсайдерства» серед євреїв.

Іншою стороною його діяльності була (дещо завуальована у літературно-критичних статтях) критика насильства, яке чинила радянська влада. Попри те, що у 1950-х роках Равич працював на ПАП і був нібито байдужим до питань політики, саме ця робота, схоже, зробила із нього рішучого антикомуніста, яким він залишився до кінця свого життя. Важливим у цьому непростому виборі було і те, що у Парижі Равич спілкувався найбільше із тими вихідцями з Центрально-Східної Європи, яких нині прийнято вважати за моральні авторитети: Чеслав Мілош, Адольф Рудницький, Славомир Мрожек, Юзеф Чапський, Олександр Солженіцин, Вітольд Гомбрович ті ін.

ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

Архівні документи

1. Архів Львівського університету, Ф. Р-119. Оп. 1, арк. 60
2. Архів Львівського університету, Ф. Р-119. Оп. 1. Спр. 3113, арк. 10
3. Архів Львівського університету, Ф. Р-119. Оп. 1. Спр. 3134, арк. 230
4. Архів Львівського університету, Ф. Р-119. Оп. 1, Спр. 3649, арк. 2.
5. Архів Львівського університету, Ф. Р-119. Оп. 1, Спр. 3687, арк. 39
6. Архів Львівського університету, Ф. 119. Оп. 1, Спр. 3049
7. Державний архів Львівської області (далі — ДАЛО), Ф. 26, оп. 15, спр. 298, арк. 155 (497)
8. Archives de Paris 15e, acte de décès no. 963, année 1982, p. 122
9. Archives de Paris 5e, acte de décès no. 362, année 1982, p. 62
10. Records of the American Joint Distribution Committee: Jewish Displaced Persons and Refugee Cards, 1943-1959. Rawicz Mariano, 5409. — p. 164
11. Records of the American Joint Distribution Committee: Warsaw Office, 1945-1949. List of names of Jewish lawyers, with addresses. Item ID: 2494937, Folder Number 2427, - p. 2
12. Records of the American Joint Distribution Committee: Warsaw Office, 1945-1949. Wojewódski Komitet Żydowski w Krakowie, Koło Studentów. Do Dyrektora Jointu Mr. Williama Beina, od 15.3.1947
13. Register of Jewish Survivors II. List of Jews in Poland (58.000 Names). Published by the Jewish Agency for Palestine Search Bureau for Missing Relatives. Jerusalem, 1945 — p. 214.
14. The University of Alberta Archives. Accession no 84-1555. Dr. Ivan Rudnytsky Personal Papers, 1940-1984, file 780.
15. The University of Alberta Archives. Accession no 84-1555. Dr. Ivan Rudnytsky Personal Papers, 1940-1984, file 786.

16. Wykaz uczniow w roku szkolnym 1929/1930, Klasa I // Sprawozdanie Dyrekcji Panstwowego III. Gimnazjum im. Krola Stefana Batorego we Lwowie za rok szkolny 1929/1930. Nakladem Dyrekcji Gimnazjum i kola rodzicielskiego. Drukiem St. Kublera we Lwowie, pl. Marjacki 4. Lwow 1930, — str. 42

Его-документи

17. Вірний, Микола. Портрет поета. Рівне: Діва, 1998, — ст. 46.
18. Максимов, В. Мой друг Петр Равич // *Континент*, 1982, №34. — стр. 324
19. Щоденники Івана Лисяка-Рудницького, 1931-1970 (у друці). Скановані копії зберігаються в архіві Інституту історичних досліджень Львівського національного університету імені Івана Франка. Висловлюю подяку моєму науковому керівникові проф. Ярослав Грицакові за удоступлення цих щоденників.
20. Czapski, Józef. Pozgonne — zbyt osobiste // *Kultura (paryska)*, 1982, nr.7/8. — str. 123
21. Graf Von Schwerin, Christoph. Piotr Rawicz // *Twórczość*, 1998, nr.6/631. — str. 115-119
22. Katz Hewetson, Janina. Piotr Rawicz, pisarz zapomniany // *Kultura (paryska)*, 1990, nr. 3/510. — str. 125.
23. Kiš, Danilo. Youri Goletz. La Règle du jeu, 9(1993)
24. Miłosz, Czesław. D'Astrée, Anka // *Abecadło*. Wydawnictwo Literackie, Kraków 2001, str. 106.
25. Wiesel, Elie. Three Suicides // *And the sea is never full: memoirs*, 1969 —. Tr. from French by Marion Wiesel. New York: Schocken Books, 2000. — p.343-352

Інші твори

26. Біблія (переклад Хоменка).

27. Бубер, Мартін. Гог і Маґог. Пер. з англ. Я. Куценка. — К.: Дух і Літера, 2008. — 304 с.
28. Гауф, Вільгельм. Карлик Ніс. Львів: ВСЛ, 2011, 72 ст.
29. Лисяк-Рудницький, Іван. Українські відповіді на єврейське питання // Історичні есе. В 2-х томах. Том 1 — К.: Основи, 1994. — с. 115-135
30. Пауль Целан. Мак і пам'ять. Поезії / Пер. з нім. та післям. Петра Рихла (нім. та укр. мовами). — Чернівці: Книги — ХХІ, 2013. — с. 62-63
31. Kuśniewicz, Andrzej. Le Roi des Deux-Sicules. Traduit du polonais par Christophe Jezewski et François Xavier Jaujard. Paris: Albin Michel, 1978. — 281 p.
32. Kiš, Danilo. Sablier. Traduit du serbo-croate par Pascale Delpech. Paris: Gallimard, 1982. — 288 p.
33. Rawicz, Piotr. Adolf Rudnicki, le dernier barde du judaïsme polonais (Préface) // Rosenman, Annie Dayan; Louwagie, Fransiska. Un ciel de sang et de cendres. Piotr Rawicz et la solitude du témoin, Kimé, 2013. — p. 374.
34. Rawicz, Piotr. Andrzej Kuśniewicz, poète de la fin d'un monde (Préface) // Rosenman, Annie Dayan; Louwagie, Fransiska. Un ciel de sang et de cendres. Piotr Rawicz et la solitude du témoin, Kimé, 2013. — p. 384.
35. Rawicz, Piotr. Bloc-notes d'un contre-révolutionnaire ou La gueule de bois. Paris: Gallimard, 1969. — 176p.
36. Rawicz, Piotr. Blood from the Sky. Tr. by Peter Wiles. New Heaven & London: Yale University Press, 2003. — p. 288-291
37. Rawicz, Piotr. Danilo Kiš... avec les seules armes dignes d'un poète (Préface) // Rosenman, Annie Dayan; Louwagie, Fransiska. Un ciel de sang et de cendres. Piotr Rawicz et la solitude du témoin, Kimé, 2013. — p. 388.
38. Rawicz, Piotr. Le sang du ciel. Paris: Gallimard, 1961, 284 p.
39. Rawicz, Piotr. Krew nieba. Przekład: Andrzej Socha. Kraków: Wydawnictwo Krakowskie, 2003, str. 322

40. Rawicz, Piotr. Preface // Sevela, Ephraïm. Légendes de la rue des Invalides, suivi de Le chemin du bonheur. Traduit du russe par François Cornillot. Paris: Albin Michel, 1976. — p. 3
41. Rawicz, Piotr. Vassil Barka, à l'heure du grand crime (Préface) // Rosenman, Annie Dayan; Louwagie, Fransiska. Un ciel de sang et de cendres. Piotr Rawicz et la solitude du témoin, Kimé, 2013. — p. 379.
42. Rudnicki, Adolf. Le Lion du Saint Sabbath. Traduit du polonais par Jean-Yves Erhel. Paris: Gallimard, 1979. — 216 p.
43. Sevela, Ephraïm. Légendes de la rue des Invalides, suivi de Le chemin du bonheur. Traduit du russe par François Cornillot. Paris: Albin Michel, 1976. — 256 p.
44. Vassil Barka. Le Prince jaune. Trad. de l'ukrainien par Olga Jaworskyj. Préface de Piotr Rawicz. Paris: Gallimard, 1981. — 396 p.

Публікації в періодичних виданнях

45. Куперштейн, Лейб. Встречи с Пётром Равичем, миллионером страданий. Пер. с иврита Зои Копельман // Газета Давар, 29 мая 1970 г., — стр. 8
46. Равич, Петр. С похмелья, или Записки контрреволюционера. Сокр. пер. с франц. Никиты Кривошеина // Континент, 1980, №25. — стр. 7-88
47. Томкевич, Мина. Певец Холокоста, встреча с Петром Равичем, автором книги «Кровь неба». Пер. с иврита Зои Копельман // Ма'арив, 18.09.1963, — с.25.
48. Miłosz, Czesław. Lepsze zabawy // Kultura (paryska), 1969, nr. 10/265. — str. 132-134
49. Rawicz, Piotr. Adolf Rudnicki et " les Fenêtres d'or " // Le Monde, 18.06.1966
50. Rawicz, Piotr. Croquis et réquisitoire de Nadejda Mandelstam // Le Monde, 19.04.1974.
51. Rawicz, Piotr. Du bon usage des camps // Le Monde, 15.11.1974
52. Rawicz, Piotr. " Étoiles du matin " DE ZALMAN SHAZAR // Le Monde, 24.05.1969

- 53.Rawicz. Piotr. Fragments // European Judaism. Vol.7, no.1/Winter 1972/73, p.24-26
- 54.Rawicz, Piotr. Joseph ROTH, romancier autrichien // Le Monde, 24.05.1965
- 55.Rawicz. Piotr. Introduction to The High Sky of the Holy Days of Adolf Rudnicki; translated from French by Susan Knight // European Judaism. Vol.7, no.2/Summer 1973, p.3-5.
- 56.Rawicz, Piotr. Iouri Kazakov // Le Monde, 20.12.1967.
- 57.Rawicz, Piotr. La saga de " la Famille Machber " // Le Monde, 11.10.1974
- 58.Rawicz, Piotr. " LA TOILE D'ARAIGNÉE " le premier roman de Joseph Roth // Le Monde, 26.02.1971.
59. Rawicz, Piotr. Le dernier roman de Mendel Mann // Le Monde, 05.09.1975.
60. Rawicz, Piotr. Le martyre des mères // Le Monde, 11.04.1975.
- 61.Rawicz, Piotr. " Les Enfants de Varsovie " d'Elzbieta Ettinger // Le Monde, 25.06.1971.
- 62.Rawicz, Piotr. LES RÉCITS D'ABRAHAM TERTZ // Le Monde, 28.09.1963
- 63.Rawicz, Piotr. Les récits de Varlam Chalamov // Le Monde, 25.04.1970.
- 64.Rawicz, Piotr. Les souvenirs de Nadejda // Le Monde, 31.03.1972
- 65.Rawicz, Piotr. " LE VENT QUI PASSE " de Menuha Ram // Le Monde, 27.11.1974.
- 66.Rawicz, Piotr. " LE VOLEUR ", de Léonid Léonov // Le Monde, 03.03.1972.
67. Rawicz, Piotr. " L'HISTOIRE D'UNE VIE ", de Constantin Paoustovski // Le Monde, 26.03.1966.
- 68.Rawicz, Piotr. " L'OISEAU BARIOLÉ ", de Jerzy Kosinski // Le Monde, 02.04.1966.
- 69.Rawicz, Piotr. MÉDICIS : Élie Wiesel UN ENFANT DU GÉNOCIDE // Le Monde, 26.11.1966.
70. Rawicz, Piotr. Mendel Mann et " Les Plaines de Mazovie " // Le Monde, 14.05.1966.
71. Rawicz, Piotr. " Nous allons en Inde ", de Vsévolod Ivanov // Le Monde, 30.11.1963

72. Rawicz, Piotr. " Pauvre Avrossimov " de Boulat Okoudjava // Le Monde, 21.12.1972.
73. Rawicz, Piotr. Poème et somme de l'univers totalitaire "L'Archipel du Goulag ", de Soljénitsyne // Le Monde, 21.06.1974
74. Rawicz, Piotr. " Quand j'étais fakir ", de Vsévolod Ivanov // Le Monde, 05.02.1971
75. Piotr Rawicz on French Jewry: An Interview with Goulston and Rudolf; translated from French and edited by Juliette Pollitzer // European Judaism. Vol.5, no.1/Winter 1970/71, p.5-7.
76. Rawicz, Piotr. Redécouverte d'Andréev // Le Monde, 22.10.1971
77. Rawicz, Piotr. Salt and Pepper // European Judaism. Vol.12, no.1/Spring 1978, p.16-18.
78. Rawicz, Piotr. Singing Meat // European Judaism. Vol.6, no.1/Winter 1971/72, p.2-3
79. Rawicz, Piotr. Soljenitsyne a dénoncé la " pseudo-détente " qui amènerait l'Occident à faire des concessions unilatérales // Le Monde, 20.11.1974.
80. Rawicz, Piotr. SOLJENITSYNE À L'INTÉRIEUR DES CAMPS // Le Monde, 13.12.1974
81. Rawicz, Piotr. Soljenitsyne contre Cholokhov // Le Monde, 06.09.1974
82. Rawicz, Piotr. Son nouveau roman : "AOUT 14" // Le Monde, 02.07.1971.
83. Rawicz, Piotr. The Companion of a Dream // European Judaism. Vol.5, no.1/Winter 1970/71, p.2-4
84. Rawicz, Piotr. Treize récits d'Adolf Rudnicki // Le Monde, 13.09.1973.
85. Rawicz, Piotr. Un classique expressionniste des lettres yiddish // Le Monde, 24.11.1972.
86. Rawicz, Piotr. UNE PUBLICATION TARDIVE " PÉTERSBOURG ", d'André, Biély // Le Monde, 13.09.1967.
87. Rawicz, Piotr. UN HÉROS COURONNÉ // Le Monde, 09.10.1970.
88. Rawicz, Piotr. Witold Gombrowicz à Paris // Le Monde, 18.05.1963.

ІСТОРИОГРАФІЯ

89. Ионкис, Грета. Автобиографический подтекст гейневского «Бахаракского раввина» // Лехаим, февраль 2006 шват 5766 — 2 (166)
90. Рікер П. Конфлікт інтерпретацій // Антологія світової літературно-критичної думки XX ст. За ред. М. Зубрицької / П. Рікер. — Львів : Літопис, 1996. — С. 227 – 242.
91. Ciarkowska, Anna. Rozdział 4: „Słowa rozlążą się jak wszy”. Piotr Rawicz – pisarz na krawędzi tekstu // Strategie twórcze w działaniu: C Z E Ś Ć II. Strategie interpretacyjne w kontekście procesu twórczego / red. Grażyna Habrajska, Joanna Ślósarska. — Primum Verbum, 2016. — Str. 191-200.
92. Rosenman, Annie Dayan; Louwagie, Fransiska. Un ciel de sang et de cendres. Piotr Rawicz et la solitude du témoin, Kimé, 2013. — 475 p.
93. Rudolf, Anthony. Engraved in Flesh: Piotr Rawicz and his novel Blood from the Sky. Menard Press, 1996 — 112 p.
94. Rudolf, Anthony. Engraved in Flesh: Piotr Rawicz and his novel Blood from the Sky. Menard Press, 2007 — 96 p.

Довідкові видання

95. Енциклопедичний словник символів культури України / за заг. ред. В.П. Коцура, О.І. Потапенка, В.В. Куйбіди. — 5-е вид. — Корсунь-Шевченківський: ФОП Гаврищенко В.М., 2015. — 912 с.
96. Guggenheimer, Heinrich W. and Eva H. Jewish Family Names and Their Origins: An Etymological Dictionary. KTAV Publishing House, Inc., 1992. — 882 p.

Інформаційні ресурси з мережі Інтернет

97. Borzumińska, Zofia. Eleazar ben Jehuda ben Kalonymos z Wormacji // Polski Słownik Judaistyczny [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.jhi.pl/psj/Eleazar_ben_Jehuda_ben_Kalonymos_z_Wormacji

98. Liebermann, Dora. Urteil gegen die Schriftsteller Andrej Sinjawschik und Julij Daniel verkündet // Deutschlandfunk, 14.02.2016 [электронный ресурс].
Режим доступа: https://www.deutschlandfunk.de/moskau-urteil-gegen-die-schriftsteller-andrej-sinjawschik.871.de.html?dram:article_id=345530
99. Besançon, Alain. Aux origines religieuses de mai 68 // à propos de l'ouvrage de Yves Congar (Journal d'un théologien, 1946-1956. Cerf, 2001. — 462p.) [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://www.asmp.fr/fiches_academiciens/textacad/besancon/mai68_congar.pdf